

ŞİA'DA MEHDİ İNANCININ OLUŞUMUNDA FARS KÜLTÜRÜNÜN ETKİSİ*

Fatih TOPALOĞLU**

Özet

Makalenin konusu, siyasi ve itikadi İslam mezheplerinden Şia'da mehdi düşüncesinin teşekkülünde Fars kültürünün etkisidir. Girişte Şia'nın daha önceki din ve kültürlerden etkilendiğine dair bazı iddialara kısaca değinildikten sonra Fars kültüründeki kurtarıcı düşüncesi tarihi bazı olaylar ve Zerdüştlük dini metinlerinden örneklerle sunulmaktadır. Birinci bölümde Şia'nın ortaya çıkışı ele alınarak bu konudaki tartışmalar ve bu hususta etkili olan çeşitli hadise ve kavramlar üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde bazı Şii fırkaların mehdi inancı ve bunun Fars kültüründen ne ölçüde etkilendiği bazı kişiler ve hareketleri bağlamında ortaya konulmaktadır. Sonuç bölümünde ise Fars kültürünün Şia'nın oluşumuna etkisi konusunda kısa bir değerlendirmemiz bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Şia, Mehdi, Fars, Zerdüştlük.

Abstract

THE IMPACT OF PERSIAN CULTURE
ON FORMATION OF MAHDI BELIEF
IN SHIA

The subject of the article is the influence of the Persian culture on the foundation of the Mahdi belief in Shia which is one of the branches of Islamic politics and belief. In introduction, after the assertions about that the previous religions and cultures influenced Shia briefly addressed, the redeemer thought in Persian culture presented with various historical events and references in texts of Zoroastrianism. In the first chapter; the Shia's foundation process and the discussions about it, and various events and terms regarding the emergence of Shia were studied. In the chapter two, the extent to which some Shia branches were influenced by Mahdi belief and Persian culture in the context of various people and movements was stated. A short review about the influence of Persian culture on Shia appears in conclusion.

Key words: Shia, Mahdi, Persian, Zoroastrianism

---

* Bu makale, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2010 yılında tamamlanan "Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi" adlı Doktora tezimizin ilgili bölümünden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. fatih.topaloglu@deu.edu.tr

GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca yeryüzünde çok sayıda din ve dini düşünce ortaya çıkmıştır. Bu dinlerin ortaya çıktığı coğrafyalarda bulunan eski medeniyetlere ait birtakım motifler, kültürel mirasın sonraki toplumlara aktarılmasının sonucu olarak yeni dini düşünce ve inanışlara yol açmıştır. Bu sebeple eski din ve kültürlerin o yörede ortaya çıkan yeni dinler ve inanışları ne şekilde etkilediğinin tespiti, bu yeni inanışların doğru anlaşılması ve değerlendirilmesi açısından gereklidir.¹

Eski gelenek ve inanışlardan gelen birçok unsurun dini bir kimlik kazanarak Müslümanların uygulamalarında devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda müslümanların, Yahudilik, Zerdüştlük ve Hristiyanlık gibi dinlerden oldukça etkilendiği, bu dinlerden birçok şüpheli konunun inanışları içerisine girdiği iddia edilmektedir. Mesela, eski İran imparatorluk kurumunda ve Zerdüştlük'te yer alan Şehinşah² ve Mubedan³ (Din Sınıfı) gibi kavramların, müslümanlarca Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin kişiliğinde devam ettirildiği, bazı Müslümanların Kuran ve Sünneti, Zerdüştlük felsefesi ve inançlarından etkilenecek yorumladıkları ve bu geleneklere uygun tarzda yaşamlarını sürdürdükleri düşünülmektedir.⁴ İslamiyet gibi büyük bir dinin bütün mezhep ve inanışlarının eski dinlerden ve geleneklerden nasıl etkilendiğini ortaya koymanın makalemizin sınırlarını

¹ Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi Giriş*, AÜİF Yayınları, Ankara 1961, s. 46; Küçük, Abdurrahman, "Türkiye'de Dinler Tarihi Sahasına Yönelik Yapılacak Çalışmalar Üzerine Düşünceler", *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Kardeşler Matbaası, Samsun 1992, s. 114; Onat, Hasan, "İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kuran'ın Rolü", *I. Kur'an Sempozyumu Tebliğler-Müzakereler*, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 427; Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 25.

² Eski Fars imparatorluklarında şahların kendileri için kullandığı "Şahlar Şahu" anlamına gelen bir unvan.

³ Zerdüştlük'te din adamına *mubed*, din adamları sınıfına *mubedan*, onların başındaki en âlim kişiye de filozofların öncüsü anlamına gelen *mubed-i mubedan* denilmektedir. Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekr Ahmed (469/1076-548/1153), *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, Litema Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 209.

⁴ el-Halisi, Muhammed b. Muhammed, *İhyau's-Şeria fi Mezhebi's-Şia*, Matbaatu'l-Mearif, Bağdat 1951, s. 20-21; Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, AÜİF Yayınları, Ankara 1983, s. 141.

aşacağı aşikârdır.⁵ Bu bakımdan biz makalede, Şia'daki mehdi inancının Fars kültürüyle ilişkisi üzerinde durmak istiyoruz. Fakat esas konumuz olan Şia'da mehdi inancı ve Fars kültüründen etkilenmesi meselesine geçmeden, İslam öncesi Fars kültüründe özellikle Zerdüştlük ve Maniheizm'deki kurtarıcı düşüncesi hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Fars Kültüründe Kurtarıcı Düşüncesi

Kurtarıcı düşüncesinin insanlığın zihnine ne zaman yerleştiğini kesin olarak tespit etmek imkânsızdır. Bu düşünce muhtemelen insanoğlunun varlığından beri onunla birlikte yaşamaktadır. Dolayısıyla kurtarıcı düşüncesinin ilk defa Zerdüştlükle ortaya çıktığını söylemek elbette mümkün değildir. Zerdüştlük de kurtarıcı düşüncesini ortaya koyarken muhtemelen kendinden önceki inanışlardan etkilenmişti. Zira Zerdüştlük'ten önce de Mezopotamya coğrafyasında birbirinden farklı şekillerde kurtarıcı inançları mevcuttu. Mesela tarihin en eski kavimlerinden olan Sümerler krallarını insan Tanrı karışımı bir varlık olarak kabul eder, onları ideal bir idareci ve Sümer'in kurtarıcısı olarak görürlerdi. Onlar kusursuz ideal insanlardı.⁶

Tarih kaynakları İran'ın eski imparatorluklarından Perslerde de kurtarıcı düşüncesinin var olduğunu gösteren ipuçları sunmaktadır. Perslerin yükselme döneminin önemli krallarından II. Kambis Mısır seferine gitmeden önce kendisine karşı isyan etmesinden korkarak kardeşi Berdiya (Smerdis)'yı öldürmüştü ve bu olay halktan

⁵ Eski din ve kültürlerin İslam ve mezheplerine etkisi üzerine Türkiye'de yapılmış bazı araştırmalar şunlardır: Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyat*, DİB Yayınları, Ankara 1979; Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler*, DİB Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara 1984; Muharrem Akoğlu, "Cahiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerin Doğuşuna Etkisi", Yüksek Lisans Tezi, EÜSBE, Kayseri 1995; Harun Yıldız, "İlk Dönem Haricilerinin Doğuşunu Etkileyen Sosyo-Kültürel Faktörler", Yüksek Lisans Tezi, OMÜSBE, Samsun 1998; Murat Ergin, "Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü", Doktora Tezi, HÜSBE, Urfa 2000; Şahin Ahmedov, "Sasani Kültürünün Şia'nın Teşekkülündeki Rolü", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001; Yusuf Benli, *Fars-Şia İlişkisi (H. II. Asır)*, Nehir Yayıncılık, Malatya 2006.

⁶ Kramer, S. N., *Tarih Sumer'de Başlar*, çev. Muazzez İlmiye Çığ, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 218-223.

gizlenmişti. Öldürüldüğünü kimse bilmiyordu ve halkın ayaklanmasını önlemek için onun Medya'nın ücra şatolarından birinde hapsedildiği haberini yaydılar. Ancak Kambis'in yönetimde gösterdiği dengesiz davranışlar, orduyu çöllerde mahvetmesi, maiyetindekileri öldürmeye başlaması halkına karşı sert tutumu, insanların Berdiya'nın bir gün hapsedildiği yerden kurtularak geri geleceği ve onları zalim kraldan kurtaracağı fikrini düşünmeye sevk etmiş ve onun ortaya çıkmasını beklemeye başlamışlardı.⁷

Kurtarıcı düşüncesinin en önemli örneğine ise Fars kültürünün başlıca unsurlarından olan Zerdüştlük'te rastlanmaktadır. Avesta'nın özü niteliğindeki Gatha'da geçen, genellikle yardımcı ve kurtarıcı anlamında kullanılan "*Saoşyant*" kelimesi kurtarıcı karakter olarak ön plana çıkmaktadır.⁸ Gatha'da kurtarıcı Saoşyant hakkındaki ayetlere bakacak olursak, Yasna IX, 2'de⁹ "...beni müstakbel *Saoşyantların övecekleri gibi öv*" denilmekte, yine Yasna LXI, 5'te¹⁰ "*Acaba biz yalan ve kötülük taraftarlarını kendimizden uzaklaştırabilir miyiz?*" sorusu sorularak buna karşı "*Saoşyantlar olarak Druy taraftarlarını uzaklaştıracağız*" cevabı verilmektedir. Bu iki ayette de geçen Saoşyant kelimesi yardımcı, kurtarıcı anlamlarında kullanılmıştır.

Gelecekte ortaya çıkacak bir kurtarıcı düşüncesine Gatha'nın Yasna XXVI, 10. ayetinde¹¹ de rastlanmaktadır: "İlk insan Gayomart'tan muzaffer 'Saoşyant'a kadar bütün Aşa mü'minlerinin, bütün iyi, güçlü, kutsal Fravaşilerini tazim ediyoruz".¹² Burada Saoşyant'ın ilk insanın karşısında, son devirde ortaya çıkacak bir insan

⁷ Günaltay, M. Şemseddin, *İran Tarihi I En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948, s. 150, 153-157.

⁸ Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Dördüncü Baskı, Isparta 2002, s. 131-133.

⁹ <http://www.avesta.org/yasna/yasna.htm#y9> (13.09.2010).

¹⁰ <http://www.avesta.org/yasna/yasna.htm#y54> (13.09.2010).

¹¹ <http://www.avesta.org/yasna/yasna.htm#y13> (13.09.2010).

¹² Sarıkçıoğlu, bu ayetin, son devirde kaleme alınan diğer Gatha metinleriyle paralellik arz etmesi bakımından sonradan redakte edilme ihtimalinin uzak olmadığını düşünmektedir. Bkz. Sarıkçıoğlu, Ekrem, "Mecusi Dininde Mehdi İnancı", *ATÜİFD*, İstanbul 1986, VII, 3.

olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Avesta'da Yaşt XIII, XVIII/129'da¹³ “Ona muzaffer Saoşyant ve Astvatereta denecek bütün maddi varlığa fayda verecek, bundan dolayı o Saoşyant olacak... iki ayaklılardan olan Druy'a¹⁴ karşı duracak, Aşa mümini düşmanlığına karşı duracak” denilmektedir. Yaşt XIX, XV/89'a¹⁵ göre ise, zaferler dünyayı yeniden düzenleyecek olan Saoşyant ve onun yardımcılarının olacak, bundan sonra orada yaşlanma ve ölüm, yok olma ve çürüme olmayacak, daima yaşam ve çoğalma olacak, ölüm tekrar geldiğinde yaşam ve ölümsüzlük ortaya çıkacak ve Saoşyant'ın arzusuyla dünya yeniden kurulacaktır. Çok daha sonraki devirlerde Avesta'ya girdiği kabul edilen Videvdat (Vendidad) isimli bölümde ise daha gelişmiş bir Saoşyant tasavvuruna rastlanır. Videvdat XIX, Ia/5'te¹⁶ Zerdüş, sınamak gayesiyle Angra Mainyu (Ehrimen)'ya “Ey hilekâr Angra Mainyu! Muzaffer Saoşyant'ın Kasava gölünün, doğu tarafından, doğuncaya kadar Devalar'ca meydana getirilen yaratıkları vuracağım” demiştir.¹⁷

Bazı Avesta araştırmacılarının iddialarına göre Sasaniler zamanında gelmesi beklenen kurtarıcıdan bahseden “*Bamdad Nask*” adında bir bölüm kutsal kitap Avesta'da vardı. Ancak bugün elde bulunan Avesta metinlerinde bu bölüm yer almamaktadır. Bu bölümün neden günümüzdeki Avesta'da bulunmadığı hususu tartışmaya açık olarak gözükmemektedir.¹⁸

¹³ <http://www.avesta.org/ka/yt13sbe.htm#section28> (13.09.2010).

¹⁴ Druy adı verilen karakterin Hadis kaynaklarındaki Deccal karakteriyle olan benzerliği dikkat çekicidir. Bkz. Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğire el-Cu'fi (256/870), *el-Camiu's-Sahih*, “Kitabu'l-Fiten”, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, İkinci Baskı, Beyrut 1981, XXIV, 185-190; Müslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccac el-Kuşeyri (261/875), *el-Camiu's-Sahih*, “Kitabu'l-Fiten”, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1972, IV, 2223-2225; İbn Mace, *Sünen*, II, 1353-1366.

¹⁵ <http://www.avesta.org/ka/yt19sbe.htm> (13.09.2010).

¹⁶ <http://www.avesta.org/vendidad/vd19sbe.htm#section1a> (13.09.2010).

¹⁷ Sarıkçıoğlu, “Mecusi Dininde Mehdi İnancı”, *ATÜFD*, VII, 2-3.

¹⁸ İbrahim, Ali Rıza, *Mehdeviyyet der İslam ve Din-i Zertušt*, İntişarat-ı Baz, Tehran 1381/2003, s. 23. (İbrahim Purdavud, *Suşiyans*, İntişarat-ı Fervehar, Tahran 1374/1996, s. 3, 109'dan naklen.)

Zerdüştlük'te kurtarıcı inancına göre, Ahuramazda ile Ehrimen arasındaki savaşın başlamasından sonra her biri üçer bin yıl sürecek dört devre gelecek, 9000-12000 yılları arasında Ahuramazda insanlara yardım için Zerdüş'tü yeryüzüne gönderecek, Zerdüş'ten sonra ise zaman geçtikçe dünyada ahlak bozulacaktır. İşte o zaman Ahuramazda, Zerdüş'tün bir gölde saklanmış tohumları ile orada yıkanan saf bir bakireyi hamile bırakacak, bu kızın oğlu da bir peygamber olacak ve kısa zaman için dünyayı düzeltecektir. Bu peygamberden bin yıl sonra, yine böyle mucizevi bir doğumla ikincisi, ondan bin yıl sonra da bir üçüncüsü ama bu sefer sonuncusu gelecektir. Bu sonuncusunun adı 'Saoşyant' olacaktır. Bu peygamberin günlerinde ölümler mezarlarından kalkacaktır. Bir göktaşı dağlarda saklı olan madenleri eritecek, erimiş haldeki bu madenler inananlar için ılık bir süt, dinsizler için ise bir azap olacaktır. Özellikle kötü olan birkaç insanla iblisler yok olacaklar, ötekilerin hepsi ölmezlik şerbetini içeceklerdir. Ondan sonra da Ahuramazda ile Ehrimen arasındaki son savaş başlayacak, bu kötülük Tanrısıyla birlikte bütün kötülükler ortadan kalkacak, dünyaya ve oradaki mutluluklara yalnızca Ahuramazda egemen olacaktır.¹⁹ Saoşyant ya da başka bir iddiaya göre Zerdüş'tün kendisi temizlenen dünyada bir ayın düzenleyecek; böylece kötülüklerden temizlenmiş olan dünya da sonsuz mutluluğa erişmiş olacaktır. Saoşyant'ın zaferi hem yeniden elde edilen özgürlüğün hem de yeryüzündeki insanca düzenin zaferi olacaktır.²⁰

Saoşyant'ın nerede ortaya çıkacağı, neler yapacağı, özellikleri gibi konularda Avesta'daki haberlere bakılırsa Saoşyant, Zerdüştlüğün temel unsurları arasındadır. Saoşyant hakkındaki haberleri içeren ayetler daha sonra Zerdüşti tefsirciler tarafından yorumlanmış, çeşitli tasvirlerle daha da süslenmiştir. Bu yorumlara göre, Saoşyant dünyaya gelmeden önce dünyaya yalan ve kötülük hâkim olacak, küfür ve ahlaksızlık yayılacaktır. Horasan bölgesinden sayısız küfür ehli İran'a saldıracak her şeyi yakıp yıkacaktır. Zulüm o kadar iler-

¹⁹ Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 131; Hacaloğlu, Haluk, *Zerdüş't 'Ahura Mazda'*, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1995, s. 64-65.

²⁰ Hacaloğlu, *Zerdüş't 'Ahuramazda'*, s. 65-66.

leyecek ki ölüm hayata tercih edilecek, şehirler köye, köyler aile otağına dönüşecektir. Hâkimiyet İranlı olmayan kölelere ve barbarlara geçecektir. Barbarlar olarak da Türk, Roma ve Arap milletleri kabul edilmektedir. Bu dönemde emniyet ve refah, şan ve şöhet, nehirler ve su kaynakları İranlıların elinden çıkacak, yer yarılacak, mücevher ve madenler gün yüzüne çıkacak, insanlar dünyevi zenginlikleri elde etmeye çalışacaklardır. Hürmet, sadakat ve güven ortadan kalkacak, baba, oğul ve kardeşler birbirine yabancılaşacak, çeşitli mezhepler türeyerek dine zarar verecektir. İnsanlar ahlak dışı yollarla cinsel tatmine gidip sapacaklardır. Tabiat değişecek, güneşte ışıktan ziyade lekeler görülecek, seneler, aylar ve günler kısılacak, toprak verimsizleşecek, ekinler büyümez olacaktır. İnsanlar da fiziken küçülecek, güçleri ve yetenekleri azalacaktır. Nihayet Dicle kaynağı bölgesinden Romalı bir halk (Arumayık) türeyecek, askerleri kızıl silah ve başlarında külah taşıyacaklardır. Bu işaretlerden sonra güneş karacak, zelzeleler birbirini takip edecek, ülkeye fakirlik ve felaket yayılacak, şeytan soyu da doğudan siyah bir alametle görülecektir. Saoşyant gelmeden önce tıp öylesine ilerleyecek ki ölüm zorlaşacak, insanlar birbirine bıçak saplasalar dahi ölmeyeceklerdir. Bundan cesaret alan Ehrimen de Feridun²¹ isimli kahramanın zorlu bir mücadeleden sonra Demavend Dağına bağladığı ve hapsedtiği, orada uyumakta olan Azi Dahak ismindeki Dabbetu'l-Arz'i uyandıracak ve bağlarını çözerek serbest bırakacaktır. Azi Dahak (Dabbetu'l-Arz) bütün kızgınlığıyla dünyaya saldırarak, sayısız cinayetler işleyerek insanların üçte birini yutacak, suları, ateşi ve bitkileri tahrip edecektir. Bunun üzerine insanlar Azi Dahak'ı öldürmesi amacıyla Feridun'u tekrar hayata döndürmesi için Ahuramazda'ya dua edeceklerdir. Ahuramazda'nın emriyle Feridun ölümden uyanacak ve Saoşyant gelmeden önce Dabbetu'l-Arz olan Azi Dahak'ı gürzüyle öldürecektir. Daha sonra Zerdüş'tün Fravaşi denen manevi varlıklarca Hamun gölü veya başka bir rivayete göre Kasava gölünde saklanan tohumuyla, henüz on beş yaşındayken

---

²¹ Feridun, İran destan kahramanlarından birisidir. Bkz. Purdavud, İbrahim, *Ferhengi İran-ı Bastan*, İntişarat-ı Esatir, Çap-ı Dovvom, Tehran 1386, s. 261.

bakire olarak göle yıkanmaya giren Govak-Pit adındaki bir kız Saoşyant'a hamile kalacaktır.²²

Bu kız, Zerdüşt'ün Fraya isimindeki karısından doğan Vohuraoça isimli oğlunun soyundan yani Zerdüşt'ün soyundan gelmektedir. Saoşyant dünyaya gelip otuz yaşına girince, güneş otuz gün ve otuz gece göğün ortasında duracak ve daha sonra kararlaştırılan yere geri dönecektir. Saoşyant'ın vücudu güneş gibi nur saçacak, dört tarafını altı gözle görecek. Kendisine Zerdüşt'lüğün kutsal kitabı Avesta rehber olacaktır. O, Zerdüşt'ün öğretilerini iyice öğrenecek, şeriatın yasaklarını tutarak yalan ve kötülüklerle mücadele edecektir. Kutsal kitapta çözümünü bulamadığı meselelerde ise kendisine Tanrı Ahuramazda'nın vahyi yardımcı olacaktır. Gerçek bir hükümdar olacak dünyayı hâkimiyeti altına alacaktır. Ülkesini ilahi kanunlara göre idare edecek, insanların tabiatını değiştirecek, hastalıkları, ihtiyarlığı ve ölümü dünyadan kaldıracaktır. Rahiplerin en yükseği en bilgilisi olarak insanlara Ahuramazda dinini öğretecektir. Zamanın bitimine elli yedi yıl kala şeytani varlıkları yok edecek ve sonunda hâkimiyeti Ahuramazda'ya verecektir. Sonra bunu haşır ve hesap günü takip edecektir.²³ Burada Saoşyant gelmezden önce meydana gelecek olaylar ile geldikten sonra onun yapacakları hakkındaki birçok yorumun, İslam düşüncesindeki mehdi inancı ile benzerliği dikkatlerden kaçmamalıdır.

Fars kültüründe önemli yeri bulunan dinlerden bir diğeri de Maniheizm'dir. Sasani Şahlarından I. Şapur (242-273) zamanında güney Mezopotamya'da, *Şapurgan*²⁴ adını verdiği kitabını Şapur'a sunarak peygamberliğini ilan eden ve onun desteğini kazanan Ma-

²² Zerdüştiler her sene yılbaşında kutladıkları Mihrican Bayramında kızlarını bu gölde yıkanmaya göndererek, gölde saklı tohum ile kızlarının Saoşyant'a hamile kalmasını ümit ederler. Bir kısmı da Hindistan sınırı yakınlarında bir suya girerek midyenin semavi damladan inciye hamile kalması gibi, Saoşyant'a hamile kalmak isterler. Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, Sidre Yayınları, Samsun 1997, s. 44-45.

²³ Sarıkçıoğlu, "Mecusi Dininde Mehdi İnancı", *ATÜİFD*, VII, 4-6. (Emil Abegg, *Der Messiasglaube in Indien und Iran*, Leipzig 1928, s. 205-228'den naklen.)

²⁴ Biruni Mani'nin eserinden bahsetmektedir. Bkz. Biruni, Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed (362-440/973-1048), *el-Asaru'l-Bakiyye ani'l-Kuruni'l-Haliyye*, tah. Perviz Ezkai, Miras-ı Mektub Yayınları, Tahran 2002, s. 252, 253.

ni'nin kurduğu Maniheizm dinin kurtuluş inancına göre ise, ruhlar yeryüzü ve beden hapisanesinden kurtuldukça, dünyada da zulüm, şiddet ve kötülük artacaktır. Yeryüzünde tutsak olarak yaşayan ışık unsurları burayı terk ettikçe onlardan kaynaklanan iyilik ve barış da azalacaktır. Ona göre ahir zamanda yalancı peygamberler, yalancı mitra (deccal) ortaya çıkacaktır. Son ışık parçacığının da dünyayı terk etmesine yakın bir zamanda yeryüzünde bir savaş çıkacak ve bu dünyanın sonunun habercisi olacaktır. Yeryüzüne kavga ve kargaşa hâkim olacak, daha sonra ise Işık Elçisi İsa Mesih tekrar yeryüzüne gelerek insanları yargılamaya başlayacaktır. İyiyi kötüden ayıracak o ana kadar yeryüzünde kalan Maniheistler onun sağına oturarak kazananlardan olacaklardır. Solunda yer alan günahkârlar ise cehenneme atılacaklar, sonra İsa Mesih, Samanyolu şeklindeki ilahi varlığa ve evreni ayakta tutan beş ışık ruhuna yerlerinden ayrılmalarını emredecektir. Böylece yeryüzü çökecek, 1468 yıl sürecek büyük bir ateş çıkacaktır. Sonunda kaybeden kötüler bir çukura atılıp ağzı kapatılacak, böylece iyilikle kötülüğün mücadelesi tamamlanmış olacaktır.²⁵

Şia'da Mehdi İnancının Ortaya Çıkışı

Mehdi kelimesi Arapça'da doğru yolu bulmak, yol göstermek manasına gelen مهدي mastarından ism-i mefuldür. Bu kelime cahiliyye devrinde de doğru yolu göstermek, hayra delalet etmek şeklinde kullanılırdı. İslam'dan sonra ise imana delalet etmek ve iman ettirmek gibi manalar kazanıp dini bir şekil almıştır. İstilah olarak ise kendisinden önce zulüm ve haksızlıklarla dolmuş olan dünyayı adaletle düzenleyecek ve kötülükleri ortadan kaldıracak kimsedir.²⁶

İslam kültüründe özellikle Şii inancında önemli bir yeri olan²⁷ Mehdi kavramı, Kuran'da herhangi bir ayette yer almamakta, öldükten sonra geri gelip dünyayı kurtaracak "beklenen bir kurtarıcı"dan herhangi bir şekilde bahsedilmemektedir. Hal böyleyken mehdi kav-

²⁵ Biruni, *el-Asaru'l-Bakiyye*, s. 252; Sarıkcıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 161; Rudolph, Kurt, "Maniheizm", çev. Musatafa Bıyık, *GÜÇİFD*, Çorum 2002, I, 389-390.

²⁶ İlhan, Avni, *Mehdilik*, Beyan Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1993, s. 14, 15.

²⁷ İlhan, *Mehdilik*, s. 13.

ramının nasıl olup da Şia'nın en önemli meselelerinden biri haline geldiği sorusu ister istemez akla gelmektedir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi mesih veya mehdi/kurtarıcı beklentisi tarih boyunca bütün büyük toplumlarda var olmuştur.²⁸ Mehdi inancının, İslam'dan önceki Yahudilik, Zerdüştlük ve Hristiyanlık gibi Ortadoğu ve Mezopotamya bölgesi dinleri başta olmak üzere yeryüzüne gelmiş hemen bütün dinlerde hatta Uzakdoğu dinlerinde bile yer alan müşterek bir fenomen olduğu görülmektedir.²⁹ Şia'nın Fars kültüründen etkilenmesi konusunda ilim adamlarının farklı görüşleri bulunduğu gibi³⁰ Mehdi inancının kaynağı konusunda da farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Philippe Hitti ve Margoliouth gibi bazı müsteşrikler İslam kültüründe mehdi inancının ortaya çıkışıyla ilgili olarak bunun Yahudilik ve Hristiyanlık dinleri ve kültürlerindeki mesih inancının İslam kültürüne yansımaları olduğunu düşünmektedirler.³¹ M. Saffet Sarıkaya da Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki kötü idarenin sonucu olarak ortaya çıkan mehdi inancının, Ehl-i Kitab'ın da tesiriyle Şii gruplara intikal ettiği üzerinde durmaktadır.³²

Avni İlhan da İslam kültüründeki mehdi inancının adı geçen dinlerden önemli ölçüde etkilendiğini söylemektedir.³³ Fıçlalı ise bu görüşe katılmamakta; İslam inancında beklenen bir kurtarıcı olarak

²⁸ Şeriati, Ali, *Bekleyiş-Karşı Tepki Dini*, Nüans Yayınevi, Ankara 1991, s. 46.

²⁹ Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, s. 13-18; Fıçlalı, Ethem Ruhi, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", *AÜİFD*, Ankara 1981, XXV, 179. Yahudilik ve Hristiyanlıktaki Mehdi ve Mesih inançları hakkında bilgi için bkz. Fıçlalı, *agm.*, XXV, 179-183.

³⁰ Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009, s. 154-155; Topaloğlu, Fatih, "*Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*", DEÜSBE, Doktora Tezi, İzmir 2010, s. 20-28; Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011, s. 72-73. Şia'nın kaynağı ve İran asıllı olduğu hakkındaki tartışmalarla ilgili detaylı bilgi için bkz. İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, Marifet Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 1994, s. 26-36.

³¹ Hitti, Philip, *Tarihu'l-Arab*, Dördüncü Baskı, Daru'l-Keşşaf, Beyrut 1965, I, 317; Margoliouth, D. S., "Mahdi", ed. James Hastings, *ERE*, Edinburgh 1994, VIII, 337.

³² Sarıkaya, M. Saffet, "İslam'da Mehdi İnancına Dair", *İslam Dergisi*, CLV, 25-28, Temmuz 1996.

³³ İlhan, *Mehdilik*, s. 47.

mehdi düşüncesi bulunmakla birlikte bununla, Yahudilik ve Hristiyanlık'taki Mesih düşüncesi arasında yüklendikleri roller bakımından farklılık olduğunu belirtmektedir.³⁴

Şia'nın bazı ilkelerini Yahudilik'ten aldığı yolundaki görüşün, Şa'bi veya İbn Hazm Endelusi'ye dayandırılmış olması muhtemeldir. Zira Şa'bi "Bu Şiiler Yahudilerin yolundan gittiler. Çünkü Yahudiler, İlyas (a.s.) ve Fanhas b. Azar b. Harun'un (a.s.) şu ana kadar diri olduklarını iddia ettiler. Bazı sufiler de bu yoldan giderek "Hızır" ve "İlyas"ın (a.s.) şu ana kadar sağ olduklarını ileri sürdüler"³⁵ demektedir. Şia'nın bazı görüşleri Yahudiliğe uygun düşse de ortaya koyulan fikirler genel olarak Fars eğilimlidir.³⁶ Öte yandan Ahd-i Atik'in ilk nüshalarında kurtarıcı inancının bulunmadığı ve bunun Yahudilerin Babil sürgününde Zerdüştlük gibi düalist dinlerle tanıştıktan sonra ortaya çıktığı belirtilmektedir. Zira Yahudiler, Babil sürgünü sırasında içine düştükleri esaretin verdiği acı ve İran dinleriyle olan temaslarıyla bu dönemde Mesih (Kurtarıcı) inancını ortaya çıkarmışlardır. Persler, Keyhüsrev'in fetihlerinden sonra Yahudilerin Babil'den ülkelerine dönmelerine izin vermişlerdir. Bu etkileşim sayesinde ki Yahudiliğin Tanrının karşısına Şeytan'ı koyan ikicilik, meleklerle inanma, sonradan diriliş gibi bazı dini görüşleri Zerdüştlük'ten aldığı sanılmaktadır.³⁷ Diğer taraftan Zerdüş'tün doğum tarihiyle ilgili rivayetler içerisinde MÖ. VI. yüzyıl genel kabul görse de bunun kesin bir belirleme olmadığı bilinmektedir. Zerdüş'tün doğumunu MÖ. 11.000 yıllarına götürenler bile vardır ki bu tarih Yahudilik'ten de çok eskidir. Bu durumda Zerdüş'tün Yahudilikle

³⁴ Fıçlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Yedinci Baskı, İstanbul 1995, s. 266; "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", *AÜFD*, XXV, 196.

³⁵ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelusi ez-Zahiri (456/1064), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Daru'l-Marife, Beyrut 1975, II, 115.

³⁶ Ebu Zehra, Muhammed, *İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbgatullah Kaya, Şura Yayınları, İstanbul trz., s. 44-45.

³⁷ Kim, Young Oon, *World Religions -Living Religions of The Middle East-*, İkinci Baskı, New York 1982, I, 110; Almaz Ahmet-Pelin Batu, *Geçmişten Günümüze Yahudilik Tarihi*, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2007; Hacıoğlu, *Zerdüş't 'Ahuramazda'*, s. 65, 78.

aynı dönemde veya daha öncesinde yaşamış olma ihtimali de söz konusudur.³⁸

Fazlurrahman'a göre ise On İki İmam fırkasında Şii imamın zafelerini etkileyecek olan mehdi ile gizli imam aynı kişilikte birleştirilmiştir. Söz konusu bu nazariye ile Hz. İsa'nın ikinci gelişi hakkındaki görüşün iç içe girmesi tabii olan bir gelişme idi. İslami idealin standartlarının toplum hayatında gerçekleşmediğini iyiden iyiye fark eden Sünni İslam dünyasında bile bu çeşit fikirler, vaizlerin de yardımıyla hayal kırıklığına uğramış halkın kalplerinde hazır bir yer bulmuştur.³⁹ Bir gaip (gizli) imama inananlardan şu anda herhangi bir şey yapmaları hatta belirli hataları düzeltmek için çalışmalarını istenmemektedir.⁴⁰ Hristiyanlık'ta da Mesih inancının bulunması nedeniyle bir etkilenmenin akla gelmesi mümkünse de Zerdüştlüğün zaman olarak Hristiyanlık'tan önce olması ve Zerdüştilerle Hristiyanların teması düşünüldüğünde Mesih inancının Zerdüştlük'ten Hristiyanlığa geçmiş olması ihtimali de mümkündür.⁴¹

Mehdi düşüncesinin nasıl ortaya çıktığını açıklayabilmek için meseleyi, Şia'nın oluşum sürecinde gelişen siyasi, içtimai ve dini olayları, sosyal ve psikolojik etkenleriyle birlikte de düşünmemiz gerektiği kanaatindeyiz. Hz. Ali döneminde hilafetin tartışmalı bir şekilde Muaviye'ye geçişi, Hz. Ali'nin şehit edilmesi, Hz. Hasan'ın hilafet işinden el çekmesi, ilk devirde Hz. Ali taraftarlarını ümitsizlik ve endişe içine sevkeden başlıca gelişmelerdi. Bu sebeple Ali taraftarlarının zihinlerinde bir kurtarıcı bekleme düşüncesinin ortaya çıkması için zemin müsait haldeydi. Şia'nın önde gelenlerinin, imametini Ali soyunun hakkı olduğu fikrini Şii'nin gönüllerinde sağlamlaştırmak ve Emevilerin veya sonraki dönemde Abbasilerin sahip olduğu iktidarın bir gün elde edileceği fikrini benimsetmek için, taraftarlarına mehdi-

³⁸ İbrahim, *Mehdeviyyet*, s. 21-22; Mottahedeh, Roy, *Peygamberin Hırkası İran'da Din ve Politika Bilgi ve Güç*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 142.

³⁹ Fazlurrahman, *İslam*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara 1993, s. 186.

⁴⁰ Yöner, Ahmet, "Mehdilik Fikri ve Müslümanlar Arasındaki İlk Tezahürleri", Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara 1998, s. 35.

⁴¹ Hakyemez, Cemil, "Mehdi Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", GÜÇİF Dergisi, III, Sayı: 5, s. 130-131, Çorum 2004.

nin gelerek bu işi yapacağı şeklinde bir düşünceyi aşmış olmaları da muhtemeldir. Emevi ve Abbasi iktidarlarının Şiiler üzerinde uyguladıkları baskı politikasının da bu düşüncenin pekişmesinde rol oynadığı düşünülebilir. Zira zulüm, baskı ve çeşitli işkencelere maruz kalan, bunlara karşı koyma gücünü kendinde bulamayan, hadiseler arasında sebep ve sonuç ilişkisi kuracak sağlıklı bir iradeden yoksun halk toplulukları, kendilerini bu sıkıntılardan kurtaracak karizmatik bir lideri hayal etmeye başlamışlardır. İlk zamanlarda mehdi, zikrettiğimiz sebepler nedeniyle Şiilerin siyasi lideri konumundayken sonradan mükemmel özellikleri olan büyük kurtarıcı imam şekline sokulmuş ve onu yüceltmek için hakkında birçok rivayetler uydurulmuştur.⁴²

Öte yandan mehdi inancının ortaya çıkmasında Şia'daki son imamın ortadan kaybolmasını ifade eden "gaybet" inancının da etkisinin olduğu kanaatindeyiz. Bu itibarla mehdilik meselesini daha iyi anlayabilmemize yardımcı olacağı düşüncesiyle gaybet kavramına da kısaca işaret etmek istiyoruz.

Gaybet, sözlük anlamı olarak kaybolma, gizlenme, yalnızlık, uzak kalma gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak özellikle Şia için, imamlarının ölmeyip gözden kaybolduğu ve kıyametten önce belirli bir günde döneceği zamana kadar içinde bulunduğu gizlilik halini ifade etmek amacıyla kullanılır. Gaybette bulunan imam da insanlar arasında bulunmaması veya görülemeyecek şekilde gizlenmiş olması durumunu belirtmek için "gaib" sıfatıyla vasıflandırılmıştır.⁴³ Neredeyse bütün Şii fırkalarda bir şekilde yer alan gaybet inancı⁴⁴

⁴² Alusi, Ebu'l-Fazl Şihabuddin Seyyid Muhammed (127/744), *Ruhu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*, Beyrut trz., XX, 26; Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Mektebetu'n-Nehzati'l-Misriyye, Beşinci Baskı, Kahire 1956, III, 241 vd.; İlhan, Avni, "Şia'da Usulu'd-Din", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993, s. 423.

⁴³ İlhan, Avni, "Gaybet", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 410; Fırlı, Ethem Ruhi, "Gaib", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 292; On İkinci İmam'ın gaybeti konusunda hadisler için bkz. Kuleyni, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak (329/940), *Usul-i Kafi*, çev. Vahdetin İnce, Daru'l-Hikem, İstanbul 2002, I, 492-506.

⁴⁴ Şii fırkaların gaybet anlayışı konusunda bkz. Bulut, Halil İbrahim, "Şii Fırkalarda Gaybet ve Ric'at Anlayışı", *İslamiyat Dergisi*, Ankara 2004, VIII/1, 139-156.

Şia'nın İmamiyye kolunda diğerlerine göre bariz bir şekilde öne çıkmıştır. Şii fırkalar arasında bu inancı sistematik hale getiren ve mezhebin ayırt edici bir özelliği haline gelmesini sağlayan da yine İmamiyye'dir.⁴⁵

Şehristani'ye göre gaybet fikrini ilk ortaya atanlar, Muhtariyye mensuplarından Küseyir Azze (105/723) ve Seyyid el-Himyeri (173/789) isimli şairlerdir. Bunlar, Muhtar es-Sekafi'nin, Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan değil de başka bir eşinden doğan ve onun imametine davet için⁴⁶ ortaya çıktığı, Muhammed b. el-Hanefiyye (81/700)'nin, sancakla atlılara komuta edinceye kadar ölmeyeceği, kaybolduğu, bir süre halkın arasında görünmeyeceği, yanında bal, süt ve su kaynakları olduğu halde bir aslan ve bir kaplanın korumasında bulunduğu ve daha sonra dönüp zulümle dolan dünyayı adaletle dolduracağını söylemişlerdir.⁴⁷ Bu rivayetten anlaşıldığına göre İmamiyye Şiası'ndaki On İkinci İmam'ın gaybeti⁴⁸ düşüncesinden çok daha önceleri gaybet fikri ve ric'at düşüncesi bazı kesimlerin zihinlerinde yer almaktaydı. Zira geçmişte İran, Rum ve Hint krallığının da can güvenliği nedeniyle akrabalarından korktukları için Şia'daki gaybete benzer şekilde gizlendikleri rivayet edilmektedir.⁴⁹

⁴⁵ Bulut, Halil İbrahim, "İlk Dönem İmami Kaynaklarda Gaybet Anlayışı", *CÜİFD*, Sivas 2004, VIII/2, 51, 52.

⁴⁶ İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni (168-230/784-845), *et-Tabakatu'l-Kubra*, Daru Beyrut, Beyrut 1957, V, 99; Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne'l-Fırak)*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yayınları, Ankara 1991, s. 31. Onat'a göre, Muhtar, ilk zamanlarda Muhammed için biat alarak yola çıkmasına rağmen, hareketin genelinde görülen husus, Muhammed'in kendisini Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere görevlendirdiği fikrini işlemesi ve Muhammed'e değil kendisine biat aldığıdır. Bkz. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, TDV Yayınları, Ankara 1993, s. 98, 103.

⁴⁷ Şehristani, *Milel ve Nihal*, s. 137-138. Bağdadi, Muhammed'in ölmediği ve geri geleceğine dair fikre sahip olanların, Muhtariyye'nin alt kolu Kerbiyye olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 31-32.

⁴⁸ Şia'da gaybet inancı ve On İkinci İmam'ın gaybeti konularında detaylı bilgi için bkz. Cemil Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaib Onikinci İmam*, İsam Yayınları, İstanbul 2009.

⁴⁹ Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaib Onikinci İmam*, s. 96. (Şeyh Müfid, *el-Fusulu'l-Aşere*, s. 350-351'den naklen.)

Fakat bu görüşlerin o dönemde toplum nezdinde genel bir şekilde itibar gördüğü ve taraftar bulduğunu söylemek mümkün değildir.⁵⁰ Bulut, gaybetten önce bu konuda eserler yazıldığını belirtmekle birlikte, bu eserlerin günümüze ulaşmaması ve yazarlarının Şii propagandacılar olması nedeniyle birçok şüpheyi akla getirdiğini ifade etmektedir.⁵¹

İmamiyye'ye göre On Birinci İmam Hasan el-Askeri'nin oğlu Muhammed, Samarra'da (Irak) Hasan'ın bir cariyesinden 255/869 yılında doğmuştur. Hasan el-Askeri'nin 260/874 yılında vefatından sonra beş yaşında iken yeraltındaki mahzende kaybolmuş ve İmamiyye'nin inancına göre Muhammed, Kâim veya Mehdi olarak dönünceye kadar gaybet adı verilen bu gizlilik hayatına başlamıştır.⁵² 260/873-329/940 tarihleri arasındaki döneme gaybet-i suğra⁵³ (küçük gizlilik) denilmiş ve Muhammed bu dönemde takipçileri ile olan ilişkisini ard arda seçilmiş dört "sefir"i aracılığıyla yürütmüştür. Gaybet-i suğra döneminde Gaib İmamın sefiri sıfatıyla Osman b. Saîd, Muhammed b. Osman, Hüseyin b. Ruh, Ali b. Muhammed görev yapmış,⁵⁴ bu dönemde kendisini sefir ilan eden çok sayıda yalancı şahıs da zuhur etmiştir. Dördüncü sefir ölmeden önce On İkinci İmam'dan mühürlü bir ferman aldığını söyleyerek bundan sonra sefir gelmeyeceğini bildirmiştir.⁵⁵ Son sefirin 329/941 yılında vefatından sonra Mehdi'nin tamamen gizlendiğine inanılmış; bu tarihten zuhur edeceği döneme kadar devam edecek olan ve süresini sadece Allah'ın bildiği zamana da gaybet-i kübra (büyük gizlilik)

⁵⁰ Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 116, 117.

⁵¹ Bulut, "İlk Dönem İmami Kaynaklarda Gaybet Anlayışı", *CÜİF Dergisi*, VIII/2, 52-53; krş: Bulut, Halil İbrahim, "Şeyh Müfid ve İmamiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi", *CÜİFD*, Sivas 2005, IX/1, 178-179.

⁵² Detaylı bilgi için bkz. Cemil Hakyemez, "On İkinci İmam'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı", *Marife Dergisi*, Konya 2008, VIII/III, s. 9-25,

⁵³ Fığlalı, Ethem Ruhi, *İmamiyye Şiastı*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1984, s. 174.

⁵⁴ Muhammed el-Mehdi ile görüşen kişiler ve onlar hakkındaki rivayetler konusunda detaylı bilgi için bkz. Meclisi, Şeyh Muhammed Bakır (1616-1698), *Biharu'l-Envar el-Camiatu li Dureri Ahbari'l-Eimmeti'l-Athar*, Muessesetu'l-Vefa, İkinci Baskı, Beyrut 1983, LII, 1-77; en-Nuri, Allame Mirza Huseyn, *Cennetu'l-Me'va*, s. 200-317. Bu kitap *Biharu'l-Envar*'ın yukarıda bilgilerini zikrettiğimiz baskısında LIII. cilt içindedir.

⁵⁵ Fığlalı, *İmamiyye Şiastı*, s. 178.

adı verilmiştir.⁵⁶ Öte yandan Şii bazı müelliflerin eserlerinde Kâim'i takip edecek olan on bir veya on iki mehdiden söz eden bazı rivayetler bulunmaktadır.⁵⁷ On bir veya on iki mehdi, Kaim'in yönetiminden sonra gelecek on bir imam veya ric'at ile yeryüzüne tekrar gelip diğer imamlarla birlikte topluma rehberlik edecek Kaim'in vasileridirler.⁵⁸ Burada Şiilerin insanüstü özellikleriyle kabul ettikleri mehdi gibi yüce bir şahsiyetin yanına yine on bir sayısıyla yeni mehdi profilleri eklemeleri ilginçtir. Söz konusu on bir mehdi veya vasinin, işleri yerine getirmede Zerdüşt'e yardım eden izedlerle olan benzerliği dikkat çekmektedir. Bu da On İkinci İmam'ın kayboluşundan günümüze kadar belirli bir süreçte gelişim gösteren Şii gaybet inancının ortaya çıkışında, eski İran dinlerine ait birtakım inanç unsurlarının da etkili olduğunu akla getirmektedir.⁵⁹ Ancak gaybet inancının oluşumunu tamamen dış etkenlere bağlamak da mümkün değildir. Şia'nın muteber kabul ettiği imamlar kanalıyla gelen yukarıda sözünü ettiğimiz bazı rivayetlerin de bunda etkili olduğuna şüphe yoktur. Öte yandan, Emeviler ve Abbasiler döneminde Şiilerin ve liderlerinin baskı altında olmaları nedeniyle, İmamlarının sosyal ve siyasi baskılardan kurtulmak amacıyla gizlendiği şeklinde bir düşüncenin ortaya çıkmış olması da muhtemeldir.⁶⁰

Gaybet inancıyla ilgili son olarak şunu söylemek isteriz ki başlangıçta kaybolan imamın gizliliğini ifade eden kavram zamanla mehdi inancıyla birlikte aynı kişinin şahsında birleşmiş ve beklenen

⁵⁶ Üzüm, İlyas, "Tarihten Günümüze Şia'nın Mehdi İnancı", *Yeni Ümit Dergisi*, Ocak-Mart 2007, LXXV, 59; Kohlberg, "İmamiyye'den İsnâaşeriyye'ye", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, s. 287.

⁵⁷ Saduk, Şeyh Ebu Cafer Muhammed b. Ali b. el-Huseyn İbn Babeveyh el-Kummi (381/991), *Kemalu'd-Din ve Temamu'n-Nime*, Muessesetu'n-Neşri'l-İslami, Kum 1985, s. 256 vd.

⁵⁸ Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. el-Hasan (460/1067), *Kitabu'l-Ğaybe*, tah. İbadullah et-Tahrani el-Kebir-Ali Ahmed Nasih, Müessesetu'l-Maarifi'l-İslami, Kum 1990, s. 279; Meclisi, *Biharu'l-Envar*, XXV, 4 vd.; Kohlberg, "İmamiyye'den İsnâaşeriyye'ye", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, s. 290.

⁵⁹ Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaib Onikinci İmam*, s. 42-43.

⁶⁰ Bulut, "İlk Dönem İmami Kaynaklarda Gaybet Anlayışı", *CÜİF Dergisi*, VIII/2, 52.

mehdinin gelişini müjdeleyen bir zaman olarak Şii düşüncesindeki yerini güçlendirmiştir.

Genellikle Şia'nın İmamiyye fırkası tarafından ortaya konulan mehdi inancıyla ilgili en erken bilgiler mezhepler tarihi klasik kaynaklarında zikredilmektedir. Nevbahti, *Kitabu Fıraki's-Şia'sında* ve Kummi de *Kitabu'l-Makalat ve'l-Fırak'ında*, Hasan el-Askeri (260/874)'nin ölümünden sonra Şii toplumunun parçalara ayrılması sonucu oluşan alt gruplardan veya fırkalardan bahsetmektedirler. Müellifler, bu fırkalardan olan İmamiyye mensuplarını, Hasan el-Askeri'nin öldüğüne, arkasında bir varis bıraktığına ve bu kişinin belirli bir zamana kadar gaybette kalıp gelecek bir zamanda ortaya çıkacağına inanan grup olarak ifade etmektedirler.⁶¹ Bu rivayetler daha ilk devirlerden itibaren Şii düşüncesi içerisinde bir mehdi kavramının olduğunu göstermektedir.

Mehdilik Şia'nın önemli inançlarından olmakla birlikte İslam dünyasında tümüyle kabul görmüş değildir. İslam âlimleri daha çok mehdi ile ilgili haberlerin kaynağına eğilerek bu hususun tek dayanağı mahiyetindeki hadislerle⁶², özellikle hadislerin senetlerine itiraz etmişlerdir. Bu itirazlardan biri de İbn Haldun tarafından ileri sürülmüştür. Ona göre, Müslümanlar asırlar boyunca ahir zamanda bir kişinin çıkıp, adaleti hâkim kılacağına, Müslümanlar kendisine tabii olduktan sonra, deccalın zuhur edeceğine inanmışlardır. Dahası, Hz. İsa'nın gelip Mehdi'ye tabii olacağına ve onun arkasında namaz kılp deccalı öldürmede ona yardımcı olacağı şeklinde bir mehdi beklentisine sahip olmuşlardır.⁶³ Buhari ve Ebu Müslim'in eserlerinde geçenleri ayrı tutarak, diğer hadis kitaplarında mehdi hakkında haberler içeren hadisleri tek tek senet ve metin açısından

⁶¹ Kummi, Said b. Abdillâh Ebi Halef el-Eş'ari (301/913), *el-Makalat ve'l-Fırak*, yay. Muhammed Cevad Meşkur, Tahran 1963, s. 102-103; Nevbahti, Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa (310/922), *Fıraku's-Şia*, tah. H. Ritter, İstanbul 1931, s. 90-93; Kohlberg, Etan, "İmamiyye'den İsnâaşeriyye'ye", çev. Cemil Hakyemez, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 3, 2005, s. 287-288.

⁶² Mehdi hadisleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Avni İlhan, "Kütübü Sittedeki Hadislerle Göre Mehdilik", *DEÜİF Dergisi*, VII, 101-124, İzmir 1992.

⁶³ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, I, 752.

kritik eden İbn Haldun, çok azı hariç bunların eleştiriden uzak olmayacağını söylemektedir. O, bu hadislerin senetlerinde yer alan ravilerin bazılarının Şii görüşlü, bazılarının hafızaları zayıf, bazılarının meçhul oldukları ve daha başka sebeplerle rivayet ettikleri hadislerin delil sayılamayacağını belirtmiştir. Mutasavvıfların da kutb ve abdala inanma düşüncesiyle Şiilerin imam ve naip görüşlerine yaklaşarak bir açıdan Şiilerin fikirlerini paylaşmış olduğunu söyler. İbn Haldun ayrıca, bir düşüncenin halkın kanaatlerine silinmez bir şekilde yerleşmesinin, şevk ve asabiyet kavramlarıyla doğrudan ilişkili olduğunu ifade eder.⁶⁴ Bu açıdan bakıldığında, imamet ve mehdilik düşüncelerinin Şia'da diğer mezheplere göre daha derin bir yer edinmesini de açıklamak mümkün olmaktadır. Çünkü imamet düşüncesinin ortaya çıkışından günümüze kadar Hz. Ali ve soyuna olan inanç ve bağlılık, Şia'nın temel prensiplerinden olan mehdi düşüncesinin de sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Mehdinin kim olduğu, özellikleri, ne zaman ve nereye geleceği gibi bazı konularda farklılıklar olmakla birlikte bütün Şii fırkalar mehdinin geleceğine inanmaktadır. Mehdi düşüncesinde Şii fırkalar genel olarak, mehdi olduğuna inandıkları imamlarının ölmediği, kaybolduğu veya ölümünün görünüşte olduğu, aslında gizlendiği ve bir gün geri gelip ortaya çıkarak düşmanlarından intikam alacağı, zulmü ortadan kaldırıp adaleti sağlayacağı gibi ortak fikirlere sahiptir. Şii isyan hareketlerine bakıldığında da birçoğunun, imamları öldüğünde veya öldürüldüğünde ya bunu kabul edip kendilerine yeni bir imam arama yoluna gittikleri yahut da onun ölmediğine ve tekrar geri geleceğine inandıkları görülür.⁶⁵

Şia'da mehdinin peygamberlere ait birtakım özelliklerinin de olduğuna inanılmaktadır. Buna göre mehdi, geçmiş peygamberlerden Nuh'un ömrünün uzun oluşu, İbrahim'in doğumunun gizli olması ve insanlardan ayrı olarak uzlette kalması, Musa'nın korku ve gaybeti, İsa hakkında insanların ihtilaf etmeleri, Eyyub'un türlü sıkın-

⁶⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 753 vd.

⁶⁵ Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Anka Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 2001, s. 291-292; İlhan, "Şia'da Usulu'd-Din", *Şiilik Sempozyumu*, s. 422.

tılardan sonra feraha kavuşması, sonunda Hz. Muhammed'in çıkıp halkı hidayete ve doğruluğa sevk etmesi gibi birçoğunun özelliklerine sahiptir. Şia kaynaklarında mehdinin özellikleri ve çıkacağı zamanla ilgili çok sayıda rivayet bulunmakta hatta diğer İslam fırkalarının hadis kitaplarındaki rivayetler de delil gösterilerek mehdi hakkındaki haberlerin mütevatir olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁶

Şia'da beklenen mehdinin bir vasfı da aynı zamanda imam olmasıdır. Yani genel olarak Şii fırkalar, mehdi kabul ettikleri kişiyi, Hz. Ali'nin soyundan gelen ve yaşarken imamet kendisine geçtiği kişi olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla onun da diğer imamlara atfedilen masumiyet ve mucize göstermesi gibi üstün vasıfları vardır. Mehdi, zulümlerle dolan dünyayı adaletli ve huzurlu hale getirme, bütün mazlumları kurtarma ve İmamiyye'de olduğu gibi bin yılı aşkın ömür süresiyle Hz. Ali'de bile bulunmayan üstün vasıflara sahip bir imamdır. Hatta Humeyni mehdinin, Hz. Peygamber'in ve imamların bile tamamlayamadığı İslam yürüyüşünü nihayetine erdirecek kişi olduğunu söylemektedir.⁶⁷

Şia'da mehdi inancının ortaya çıkışı ve mehdi anlayışını genel olarak ortaya koyduktan sonra, Şia'nın bazı alt kollarındaki mehdi inancı hakkında da bilgi vermek istiyoruz.

Şii Fırkaların Mehdi Anlayışı ve Fars Kültürünün Etkisi

Şia'nın zaman içerisinde özellikle imamet konusundaki fikir ayrılıkları neticesinde çok sayıda kollara ve alt gruplara bölündüğü görülmektedir. İmametle ilişkili olarak ortaya çıkan mehdilik mesele-

⁶⁶ Haseni, Haşim Maruf, *Usulu't-Teşeyyu'*, Daru'l-Kalem, İkinci Baskı, Beyrut trz., s. 233; İlhan, "Şia'da Usulu'd-Din", *Şilik Sempozyumu*, s. 423;

⁶⁷ Şeyh Müfid, Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'man (336/948-413/1032), *Evailu'l-Makalat fi'l-Mezahibi ve'l-Muhtarat*, yay. Mehdi Muhakkık, İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng, Tahran 1382, s. 19, 20-21; İlhan, "Şia'da Usulu'd-Din", *Şilik Sempozyumu*, s. 423; Utum, Muhammed Abdülkerim, *en-Nazariyyetu's-Siyasiyyetu'l-Muasıratu li'ş-Şiati'l-İmamiyyeti'l-İsna Aşeriyeye*, Daru'l-Beşir, Amman 1988, s. 88, (İran'da yayınlanan, eş-Şehid Dergisi, Sayı 164, 30 Nisan 1986'dan naklen.)

sinde de yine Şii fırkalar birbirinden farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bu sebeple burada ana Şii fırkalar ve bazı alt grupların mehdilik konusundaki görüşlerini aktarmayı uygun görüyoruz.

Şia'da ortaya çıkan ilk dini-siyasi fikir hareketi olarak kabul edilen Muhtariyye, Hz. Hüseyin ve arkadaşlarının intikamını almak amacıyla yola çıkan Muhtar es-Sekafi'nin (67/687) önderliği nedeniyle bazen onun ismine atıfla Muhtariyye bazen de Hz. Ali'nin hizmetçisi Keysan'a nispet edilerek Keysaniyye diye anılmaktadır. Sonraları, Kerbiyye, Beyaniyye, Harbiyye gibi gruplara ayrılmış olan Muhtariyye'nin kolları arasında imamet ve mehdilikle ilgili bazı ihtilafli görüşler bulunmakla birlikte, genel olarak Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan olmayan oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin (80/700) önce imam, ölümünden sonra da mehdi olduğuna inanılmıştır. Onlara göre Muhammed b. Hanefiyye ölmemiştir. O, Radva dağındadır, yanında su ve bal pınarları vardır. Ortaya çıkacağı zamana kadar onu düşmanlardan korumak üzere yanında bir aslan ve bir kaplan vardır. O beklenen mehdidir.⁶⁸ Muhtariyye (Keysaniyye)'nin Haşimiyye koluna ait fikirlerin Şia tarihi açısından önemli olduğuna dikkat çeken Vloten, bu fırkanın batını tefsir anlayışı yoluyla Mecusilik, Maniheizm, Budizm gibi Arapların gelişinden önce bölgede ve Asya'da hâkim olan bütün dinlerden alınma gayr-i İslami pek çok unsurun Şia'ya girdiğini söylemektedir.⁶⁹

Mehdilik konusunda zikredilmesi gereken fırkalardan biri de Sebeiyye'dir. Sebeiyye, Abdullah b. Sebe ismine atfedilenlerdir. Ancak bu ismin şahsiyeti ve varlığı hakkındaki bilgilerin oldukça karanlık ve tartışmalı olduğu, böyle bir kişinin yaşayıp yaşamadığının bile kesin olarak bilinmediği çağdaş araştırmacılar tarafından ifade

⁶⁸ Nevbahti, *Fıraku's-Şia*, s. 27; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 31-32; İsfarayini, Ebu'l-Muzaffer (471/1078), *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizu'l-Fırkati'n-Naciyeti ani'l-Fıraki'l-Halikin*, tah. Kemal Yusuf el-Hut, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1983, s. 30 vd.; Şehristani, *Milel ve Nihal*, s. 136 vd; Üzüm, "Tarihten Günümüze Şia'nın Mehdi İnancı", *Yeni Ümit Dergisi*, LXXV, 58.

⁶⁹ Vloten, Gerlof Van (1866-1903), *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, AÜİF Yayınları, Ankara 1986, s. 54.

edilmektedir.⁷⁰ Rivayetlere göre Sebeiyye, Hz. Ali öldürüldüğü zaman öldürülenin Ali olmadığına onun ancak insanlara Ali şeklinde görünen şeytan olduğuna inanmış, Hz. Ali'nin, İsa b. Meryem'in göğe yükselişi gibi göğe çıktığını iddia etmiştir. Sebeilerden bazıları da Hz. Ali'nin değil, Hz. Ali'ye benzeyen birinin öldürüldüğünü ve insanların onu Hz. Ali sandıklarını söylemişler; dolayısıyla Hz. Ali'nin öldürülmediğine, göğe çıktığına inanmışlardır. O, daha sonra dünyaya incek ve düşmanlarından intikam alacaktır.⁷¹

Şii fırkalardan Zeydiyye ise Şii imamlardan Zeynelabidin'in oğlu Zeyd'e nispetle anılır. Zeydiyye, söz konusu imamın Emeviler'e karşı 122/740 yılında giriştiği başarısız ayaklanmadan sonra oğlu Yahya ve takipçileri döneminde ortaya çıkmış, kendilerine has bir imamet nazariyesi geliştirmiştir. İlk iki halifenin imametini meşru gören Zeydiyye daha üstünü varken faziletli bir kimsenin imametinin caiz olduğunu benimsemiştir. Zeydiler, tarihi gelişimi içinde Taberistan ve Yemen'de siyasi hâkimiyetler kurmuş, Yemen'deki varlığı bugüne kadar devam ettirmişlerdir.⁷²

Mehdilik konusunda imamlarla mehdiliği ileri seviyede ilişkilendiren Zeydiyye özellikleri belli her imamı, başına "mehdi" sıfatı getirerek anmış, gaybette bulunan bir mehdi telakkisine yer vermemiştir.⁷³ Bu yönüyle Zeydiyye'de mehdi fikri İmamiyye'de olduğu gibi beklenen ve gizli bir imam şeklinde değil; aksine insanlar arasında

⁷⁰ İbn Sebe' hakkındaki tartışmalarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 289-301; "The Problem of Abd-Allah Ibn-Saba", *AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1982, V, 379-390; Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahrifi Abdullah İbn Sebe Meselesi*, Arastırma Yayınları, Ankara 2005, s. 23-195.

⁷¹ Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 177.

⁷² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s. 142; Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 123-129; Üzüm, "Tarihten Günümüze Şia'nın Mehdi İnancı", *Yeni Ümit Dergisi*, LXXV, 58. Zeydiyye hakkında detaylı bilgi için bkz. İsa Doğan, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu ve Kelami Görüşleri", Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 1987.

⁷³ Üzüm, "Tarihten Günümüze Şia'nın Mehdi İnancı", *Yeni Ümit Dergisi*, LXXV, 58.

yaşayan, şer'i hükümleri yürütmesi için kendisine ihtiyaç duyulan ve yol gösterici olan anlamında kullanılmıştır.⁷⁴

Zeydi fırkaların mehdi konusundaki görüşlerine bakacak olursak, Ebu'l-Carud Ziyad b. el-Münzir el-Abdi el-Hariki el-A'cemi'nin⁷⁵ (150/767) taraftarları olan Carudiyye'den bazıları, el-Mansur zamanında Medine'de öldürüldüğü tevatürle bilinen Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib'in (145/762) (Nefsu'z-Zekiyye) mehdiliğine inanmışlardır. Onlara göre o ölmemiş ve öldürülmemiştir; yaşamaktadır, bir gün geri gelecektir. Bunlar kendi içlerinde kollara ayrılmışlardır. Bir grubu isim belirtmeden el-Hasan ve el-Hüseyn'in oğullarından kılıcını çeken ve yoluna çağıran herkes imam olur fikrindedir. Carudiyye'nin diğer bir grubu ise Kufe'de öldürülen Ebu'l-Huseyn Yahya b. Ömer Yahya b. el-Huseyn Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebi Talib'in (250/864) beklenen mehdi olduğuna inanırlar ve ölümünü kabul etmezler.⁷⁶ Carudiyye'den bazıları da Talekan'ın efendisi olarak bilinen Muhammed b. el-Kasım el-Alevi'nin (219/834) ölmediğine, ölmeyeceğine ve beklenen mehdi olup yeryüzüne dönerek adaletle hükmedeceğine inanmışlardır. Rivayetlere göre başka bir grup ise Tahiriyye zamanında Kufe emiri olan ve öldürüldüğü kesin olarak bilinen Yahya b. Cafer'i beklemektedirler.⁷⁷ Carudiyye fırkalarından, temel görüşü emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker olan Salihyye (Butriyye) ise, İmamiyyenin önemli görüşleri takiiyye ve bedayı kaldı-

⁷⁴ Doğan, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuğu ve Kelami Görüşleri", s. 150.

⁷⁵ Kummi, *el-Makalat ve'l-Fırak*, s. 18; Nevbahti, *Fıraku's-Şia*, s. 48-49; Eş'ari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Ebi Bişr İshak b. Salim (324/935), *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 85; İsfarayini, *et-Tabsir*, s. 27-28, Şehristani, *Milel ve Nihal*, s. 147.

⁷⁶ Yöner, "Mehdilik Fikri", *AÜSBE*, s. 32.

⁷⁷ Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyn b. Ali (346/957), *Mürucu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kübra, Mısır 1958, IV, 52-53; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 26-27; *Kitabu Usuli'd-Din*, Matbaatu'd-Devlet, İstanbul 1928, s. 273; İsfarayini, *et-Tabsir*, s. 27-28; Himyeri, Ebu Said Neşvan (573/1177), *el-Hüru'l-Ayn*, tah. Kemal Mustafa, Mektebetu'l-Hanci, Mısır 1948, s. 155-156; Doğan, İsa, "Zeydiyye Mezhebi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şii-lik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993, s. 575.

arak, imamı fikren ve bedenen aktif biri olarak kabul etmekte ve bu açıdan Carudiyye ve İmamîyenin beklenen mehdi konusundaki görüşleriyle ters düşmektedir.⁷⁸

Mehdi düşüncesi, Gulat hareketlerinden Muğire b. Said'in öncülüğünü yaptığı Muğiriyye'de de görülmektedir. Muğire'nin, Beşinci İmam Muhammed el-Bakır'ın beklenen mehdi olduğuna inandığı bazı kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak aynı zamanda onun Nefsu'z-Zekiyye'ye meylettiğine dair rivayetler de vardır. Anlaşıldığı kadarıyla Muğire, önce el-Bakır'ı imam ve mehdi kabul etmiş, fakat onun ölümü veya biatını kabul etmemesi üzerine alakasını Nefsu'z-Zekiyye'ye çevirmiştir. Muğire'nin ölümünden sonra hareketin başına geçen Cabir el-Cu'fi'nin ric'at akidesine inandığına dair rivayetler de bulunmaktadır.⁷⁹

Muğiriyye, Nefsu'z-Zekiyye'nin ölümünden sonra kollara ayrılmıştır. Bir kısmı onun yerine aslında bir şeytanın öldürüldüğünü düşünmektedir. Bunlar Nefsu'z-Zekiyye'nin Hacir dağında gizlendiğini ve bir gün "Mesih" sıfatıyla yeniden ortaya çıkacağını iddia ettiler. Muhtemelen bu inanç Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Radva dağında gizlendiğini öne süren Kerbiyye'nin tesiriyle oluşmuştur.⁸⁰ Nefsu'z-Zekiyye yerine şeytanın öldürülmüş olduğu düşüncesi de sadece aşırı Şiiler arasında değil, aynı zamanda Gnostikler ve ilk Hristiyanlar için de önemli bir kavram olan Docetism⁸¹ fikrinin bir çeşit tezahürüdür. Muğiriyye'de, Nefsu'z-Zekiyye'nin Mesih olarak döndüğünde Mekke'de rükn ile makam arasında halkın beyatını kabul edeceği düşüncesi vardır. Sonra on yedi kişiyi hayata döndü-

⁷⁸ Nevbahti, *Fıraku's-Şia*, s. 55; Eş'ari, *Makalatu'l-İslamiyyin*, s. 86; Şehristani, *Milel ve Nihal*, s. 146-147; Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", *Şülik Sempozyumu*, s. 575, 587.

⁷⁹ Kummi, *el-Makalat ve'l-Fırak*, s. 75; Nevbahti, *Fıraku's-Şia*, s. 52, 54-55; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 43, 44; Tucker, William F., "Asiler ve Gnostikler: el-Muğire İbn Sa'id ve Muğiriyye", *AÜF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982, V, 206-207.

⁸⁰ Nevbahti, *Fıraku's-Şia*, s. 26.

⁸¹ Hz. İsa'nın gerçek maddi bir bedene sahip olmadığı, insan suretinde gözüktüğü, onun yemesi, içmesi, doğumu ve ölümünün aslında görüntüden ibaret olduğuna, onun çarımhta ölmediği ve acı çekmediğine inanan düşünce. Adrian Fortescue, "Docetism", *ERE*, ed. James Hastings, Edinburgh 1994, IV, 832.

recek ve bunların her birine “el-İsmu'l-A'zam”ın harflerinden biri verilecek ve onlar da orduları bozguna uğratarak yeryüzünde Mesih çağını tesis edeceklerdir.⁸² Muğiriyye'nin bir kolu da Nefsu'z-Zekiyye ölünce, onun insanları kandırarak yalan söylediğine inanmışlardır. Çünkü o yeryüzünün onda birine bile hükmedemeden ölmüştür.⁸³

Muğiriyye mensupları, Ebu Cafer'in imamlığı, Muğire b. Said'e vasiyet ettiğine inanırlardı. Mehdi ortaya çıkıncaya kadar imamlık onundur. Bazılarına göreyse bekledikleri mehdi Muhammed b. Abdillâh b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib'dir. Muğiriyye'nin yaratılış hikâyesinde işlediği motifler Zerdüşt ve Maniheist düşüncelerin temelindeki, birbiriyle zıtlık halinde olan karanlık-aydınlık ikiliğinin bir yansıması gibidir. Yaratılış hikâyesindeki kâfirlerin karanlık denizlerden yaratıldığı ifadesinde bu açıkça görülür. Muğiriyye'nin fikirlerinde İslam dışı, özellikle de Gnostikler ve Maniheistlerin etkilerini görmek mümkündür.⁸⁴

Yukarıda zikrettiğimiz ve başka birçok inanışları nedeniyle Gulat fırkalar Şia içerisinde eski İran dinlerine ait inanışları benimsemeleyle en çok itham edilen fırkalardır.⁸⁵ Gulat fırkaları bu tarz düşüncelerini, Mecusilik ve Mazdekilik gibi Fars dinleri ve kültürlerinden almışlardır.⁸⁶ Şia'nın, özellikle Gulat'ın aşırı fikirlerinin Farslılardan kaynaklandığı görüşü Şii çevrelerde de görülmektedir. İmamîyye Şiası'nda Hasan b. Musa en-Nevbahti (300/912) ve Sa'd b. el-Kummi (300/912) gibi müellifler, Guluv ehlinin Şiiliği kullanan Me-

⁸² Tucker, agm., *AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V, 207-208.

⁸³ Eş'ari, *Makalatu'l-İslamiyyin*, s. 55; Tucker, agm., *AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V, 206.

⁸⁴ Eş'ari, *Makalatu'l-İslamiyyin*, s. 55; Tucker, agm., *AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V, 211, 216.

⁸⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, II, 115; Makrizi, Takiyyuddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. Ali (845/1441), *el-Mevaizu ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsar*, Daru Sadır, Beyrut trz., II, 362.

⁸⁶ Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 266 vd.; İsfarayini, *et-Tabzir*, s. 135 vd.; Benli, *Fars-Şia İlişkisi*, s. 29; Büyükkara, Mehmet Ali, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 47-48.

cusu, Mazdek, Hurremdiniyye, Zındikiyye ve Dehriyye gibi inanç mensupları olduklarını rivayet etmektedirler.⁸⁷

İsmailiyye'de⁸⁸ de başta Cafer es-Sadık (148/765) olmak üzere bazı imamlarının mehdiliğine inanılmıştır. Oysa Muhammed el-Bakır (114/733)'dan sonra altıncı imam kabul edilen Cafer es-Sadık da babası gibi siyasi faaliyetlerden uzak durarak kendisini ilme vermişti.⁸⁹ Cafer es-Sadık'tan sonra oğlu İsmail'in imametine inanmaları nedeniyle bu ismi alan İsmailiyye, güvenliği endişesiyle İsmail'in babası tarafından gizlendiğine, ölmediğine, insanların başına geçip yeryüzünü adaletle dolduruncaya kadar da ölmeyeceğine ve onun mehdi olduğuna inanmışlardır. İsmailiyye bu iddialarını Cafer es-Sadık'tan geldiğini söyledikleri haberlere dayanmışlardır.⁹⁰ Büyükkara'ya göre vasiyet doktrini ve mehdi inancının Cafer es-Sadık'a bağlı entelektüel bir çevrede ve fanatik zümrelerde kabul görüp mütalaa edildiği kesin olmakla birlikte, rivayetler söz konusu fikirlerin Cafer es-Sadık'tan neşet ettiğine dair iddiaları ispatlayacak berraklıkta ve kanıt oluşturacak düzeyde değildir.⁹¹

İsmailiyye'nin mehdi anlayışının diğerlerinden biraz farklılığı vardır. Çünkü onlar İmamiyye'nin mehdilerini bekledikleri sırada, muhtemelen o zamandaki bütün Şia mensuplarını kendi şemsiyelerine altına çekebilmek amacıyla bütün Şiilerin beklenen mehdilerinin geldiğini iddia etmişlerdir. Bu yüzden geldiğini iddia ettikleri meh-

⁸⁷ Kummi, *el-Makalat ve'l-Fırak*, s. 61, 62, 64; Nevbahti, *Fıraku'ş-Şia*, s. 41-42; Benli, *Fars-Şia İlişkisi*, s. 27.

⁸⁸ İsmailiyye hakkında detaylı bilgi için bkz. Farhad Daftary, *İsmaililer Tarih ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2005.

⁸⁹ Kaynaklarda Kufe'de beşer üstü niteliklerin izafe edildiği bir başka Cafer es-Sadık portresi daha çizildiğini belirten Bozan, bu farklı rivayetlerin, fikri hareketlerin yoğun olarak görüldüğü Hicri II. asrın ilk yarısında Peygamber ailesinden diğer pek çok şahıs gibi Cafer es-Sadık hakkında da yapılan kurgulardan ileri geldiğini belirtmektedir. Bozan, Metin, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009, s. 89-90.

⁹⁰ Nevbahti, *Fıraku'ş-Şia*, s. 57-58; Krş. Üzüm, "Tarihten Günümüze Şia'nın Mehdi İnancı", *Yeni Ümit Dergisi*, LXXV, 58.

⁹¹ Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 60; Öz, *Şülik ve Kolları*, s. 79; ayrıca bkz. Bozan, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 97-98.

dinin ismini ilk zamanlarda gizli tutmuşlardır. Çünkü beklenen mehdi diğer Şii fırkalarının birçoğunda ayrı ayrı kişilerdir.⁹²

İsmailiyye'nin de Zerdüştlük, Maniheizm ve Mazdekizm inançlarından önemli ölçüde etkilendiği anlaşılmaktadır. İsmailiyye özellikle İran coğrafyasındaki propagandacılarının faaliyetleriyle Maverâ-ünnehir'den Azerbaycan'a kadar olan bölgede kendine hatırı sayılır bir destek bulmuş, eski dinleri Zerdüştlük olan birçok insan davetçilere uyarak bu mezhebe girmiştir. Hurremiyye'ye mensup bir kısım insanların da sonradan İsmailiyye ile birleştiği rivayet edilmektedir. Böylece geçmişinde Zerdüşst inanışlarına sahip olan birçok kimse İsmailiyye şemsiyesi altında Kur'an ve Sünneti eski inançlarına uygun tarzda yorumlamaya başlamışlardır. İsmailiyye mensuplarının eserlerinde, Allah'ın nefsi yarattığı ve her ikisinin bu âlemin idarecileri olduğu ve âlemi düzenlediklerini yazdığını söyleyen Bağdadi bu inancı Zerdüştlük'teki Ahuramazda ve Ehrimen ikiliğinden aldıklarını ifade etmektedir.⁹³

İmamiyye'ye gelince, mezheplerinin ortaya çıkışını Peygamber dönemine dayandırmalarına rağmen Hicri I. asrın son çeyreğine kadar değil bir imami farklılaşmadan Şii bir farklılaşmadan dahi söz etmek güç görünmektedir. Bunu Hasan b. Muhammed'in *Kitabu'l-İrca*'sındaki⁹⁴ şu ifadelerinden anlamak mümkündür:

Daha sonra bu ümmetin başına Allah'ın gerçekleşeceğini haber verdiği fitne belası inince, insanlar birbirlerini terkettiler ve aynı tarafta yer alanlar birbirlerini dost edindiler. Bu konuda bizim tavrımızı ve fikrimizi soranlara cevabımız şudur: Biz öyle bir grubuz (kavimiz) ki,

⁹² İlhan, "Şia'da Usulu'd-Din", *Şiilik Sempozyumu*, s. 422.

⁹³ Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 222-223.

⁹⁴ Kutlu, *Kitabu'l-İrca*'nın yazılış dönemi hakkında şu bilgileri vermektedir: Eseri tahkik eden Van Ess, 75/694 yılına; Madelung 73/692'ü takip eden yıllara, Cook ise, daha sonraki yıllara tarihlemekteler. Fakat biz eserin 75/694 ile 80/699 yılları arasında yazılmış olabileceği kanaatindeyiz. Hasan b. Muhammed, bir rivayete göre, bu eseri yazdığı için gerek çağdaşı Zadân gerekse babası Muhammed el-Hanefiyye tarafından tenkid edilmiştir. Zadân'ın ölüm tarihi 82/701, Hasan b. Muhammed'in babasının ölüm tarihi ise 81/700 olduğuna göre eser, bu tarihlerden önce yazılmış olmalıdır. Kutlu, Sönmez, "İlk Mürcii Metinler ve Kitabu'l-İrca", *AÜİFD*, Ankara 1998, XXXVII, 322.

Rabbimiz Allah; dinimiz İslam; önderimiz Kur'an, Nebimiz Muhammed'dir. Görüşlerimizde onu ölçü alıyoruz, durumumuzu Allah'a ve resulüne havale ediyoruz. Biz, imamlarımız Ebu Bekir ve Ömer'den razıyız. Bu sebepten onlara itaat edilmesini istiyoruz. İsyân edenleri ise nefretle kınıyoruz. O ikisine düşman olanları düşmanımız olarak ilan ediyoruz. Onlardan ilk ayrılıklarda yer alanlara (Ehlu'l-Firkati'l-Ula) gelince, onlarla ilgili verilecek hükmü Allah'a bırakıyoruz. Ebu Bekir ve Ömer yüzünden bu ümmet birbiriyle savaştı, hatta onların durumları hakkında ihtilaf etmek şöyle dursun, şüpheye dahi düşmedi.⁹⁵

Mehdi inancına, kaynaklarda İmami firkalar arasında zikredilen Navusiyye, Şumeytiyye ve Museviyye firkalarında da rastlanmaktadır. Navusiyye Basra'da Navus isminde birine intisap edenlerdir. Kaynaklarda Cafer es-Sadık'ın vefatından sonra altı firkaya ayrılan taraftarlarından biri olarak zikredilen Navusiyye'ye göre mehdi, ölmediğine inanılan ve imameti tayin yoluyla el-Bakır'dan alan altıncı imam Cafer es-Sadık'tır. (148/765) Ortaya çıkıp insanların başına geçmeden de ölmeyecektir Hatta ondan “Benim başımın dağdan üzerinize yuvarlanıp düştüğünü görseniz bile inanmayın...” şeklinde sözler rivayet ederek iddialarını desteklemeye çalışmışlardır.⁹⁶ Navusiyye'nin bir kısmı görünen kişinin Cafer olmadığını onun suretinde görüldüğünü ve Cafer'in akli ve şer'i bütün ilimleri bildiğini iddia etmişlerdir. Yahya b. Şumeyt taraftarlarının oluşturduğu Şumeytiyye ise, Cafer'in öldüğünü kabul etmiş ve mehdinin, Cafer es-Sadık'ın vasiyetiyle oğullarından Muhammed olacağını söylemişlerdir. Sonra da mehdinin, Muhammed b. Cafer'in oğullarından biri olacağı inancını ortaya atmışlardır. Museviyye de İsnâaşeriyye'nin yedinci imamı olan Musa el-Kazım'ın ölmediğine, Harun Reşid'in evine girip henüz oradan çıkmadığına inanmıştır. Onlara göre mehdi Musa el-Kazım'dır. Biz onun imametini bekliyor ve ölümünden

⁹⁵ Hasan b. Muhammed, *Kitabu'l-İrca*, çev. Sönmez Kutlu, “İlk Mürcii Metinler ve Kitabu'l-İrca” adlı makale içinde, *AÜİFD*, XXXVII, 326.

⁹⁶ Nevbahti, *Firaku's-Şia*, s. 57; Şehristani, *Milel ve Nihal*, s. 151.

şüphe ediyoruz. Bu yüzden kesin bir delil olmadıkça onun ölümüne hükmetmeyiz, demişlerdir.⁹⁷

Cafer es-Sadık'tan (148/765) sonra yedinci imam olarak Musa el-Kazım'ı kabul eden Şii gruplar ondan sonra Ali er-Rıza'yı (203/819), sonra da babadan oğula geçmek üzere sırasıyla Muhammed et-Taki (220/835), Ali en-Naki (254/868), Hasan el-Askeri (260/874) ve Muhammed b. Hasan'ın imametini inanmışlardır. Sonuncusunu aynı zamanda gaip imam ve mehdi olarak kabul etmişler böylece On İki İmam Şiiliği ortaya çıkmıştır. İmam sayısını on iki ile sınırlandırdığı için İsnâaşeriyye, imameti (yönetim) iman esaslı saydığı için İmamiyye, fikhî görüşlerini Cafer es-Sadık'a nispet edilen rivayetlere dayandırdığı için Ca'feriyye diye anılmıştır.⁹⁸

İmamiyye'ye göre Allah on iki imamı, Peygamberine isimleriyle birlikte vahyetmiş ve tayin etmiştir. İmamet de bu esasa uygun olarak Ali b. Ebi Talib'den oğlu Hasan'a ondan ikinci oğlu Hüseyin'e geçmiştir. Daha sonra sırasıyla Ali b. Hüseyin, Muhammed Bakır, Ali Rıza, Muhammed Taki, Ali en-Naki, Hasan el-Askeri ve On İkinci İmam olarak da Ebu'l-Kasım Muhammed el-Mehdi imam olmuştur. Hz. Peygamber, ihtilaflar çoğalınca ruhu ve çamuru kendisinden alınan Ali'ye uyulmasını, Hasan ve Hüseyin'in ondan olduğunu Hüseyin'in neslinden dokuzuncusunun, ümmetinin el-Kaim'i olup adaletsizlik ve zulümle dolan dünyayı adaletle dolduracağını ifade etmiştir.⁹⁹ Bir başka rivayette de Hz. Peygamber, belirtilen dokuzuncu imamın Ehl-i Beyt'in mehdisi, şemail, söz ve davranışlarında kendisine en çok benzeyeni olduğunu, onun gaybetten sonra zulümle dolan dünyayı adaletle dolduracağını beyan etmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca Hz. Peygamber'e isnad edilen bir rivayete göre, kendisinden sonra imamların sayısı başta Ali ve nesli olmak üzere on ikidir. Sonuncusu el-Kaim'dir. İmamlar İslam ümmetinin hüccetleridirler, onları kabul etmeyen kendisini kabul etmemiş gibidir. Onları kabul etme-

⁹⁷ Eş'ari, *Makalatu'l-İslamiyyin*, s. 56; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 46, 47; Şehristani, *Milel ve Nihal*, s. 151, 153.

⁹⁸ Fığlalı, *İmamiyye Şiastı*, s. 163-173; Üzüm, "Tarihten Günümüze Şia'nın Mehdi İnancı", *Yeni Ümit Dergisi*, LXXV, 59.

⁹⁹ Saduk, *Kemalu'd-Din*, s. 257.

¹⁰⁰ Saduk, *Kemalu'd-Din*, s. 257-258.

yenler kâfir sayılacak edenler de mü'min, muvahhid kabul edilecektir. İmamların sayısı ayların veya burçların sayısına eşittir. Onları seven kendisini sevmiş, sevmeyenler kendisine buğzetmiş olacaktır.¹⁰¹

İmamiyye fırkasında, Musa el-Kazım'dan sonra imamlar döneminde sürekli ihtilaflar yaşanmış, hemen her imamın vefatından sonra belli bir grup, imamın ölmediğini, mehdi olduğunu ve bir gün zuhur edeceğini ileri sürmüştür. Mesela On Birinci İmam Hasan el-Askeri'nin vefatından sonra taraftarları kollara ayrılmış, bunlardan bazıları Hasan el-Askeri'nin ölmediğini ve onun mehdi olduğunu; bazıları, imametın kardeşi Ca'fer'e geçtiğini, bir kısmı da cariyesinden doğan Muhammed isimindeki oğlunun mehdi olduğunu beyan etmiştir.¹⁰² İmamiyye fırkası bu on dört koldan birisinin devam edip güçlenmesiyle ortaya çıkmış ve günümüzde bütün Şiileri temsil eder hale gelmiştir.¹⁰³

Şii Büveyhilerin bölgede iktidara gelmesiyle İmamiyye, başta imamet ve mehdilik olmak üzere dinî ve siyasî görüşleri daha fazla işlenmeye başlamış, ilgili rivayetler derlenmiş ve kabul edilebilir nazariyesi geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde mehdilikle ilgili olarak, birbiriyle çelişen pek çok rivayetle karşılaşmıştır. Bunlar elden geçirilerek daha belirgin bir mehdi düşüncesi ortaya konulmak istenmiştir. Mehdi'nin gizlenme sebebi, zuhurunun alametleri, zamanı ve yeri, yeryüzünde hâkimiyet süresi gibi konularda pek çok rivayet ve bu rivayetlere dayalı açıklama getirilmiştir. Mehdi'nin gizlenme sebebi ile ilgili olarak başlangıçta, "dostlarının azlığı, düşmanlarının çokluğu" gerekçe gösterilmiştir. Özellikle Hasan el-Askeri'nin, kardeşi Ca'fer'in çocuğa zarar vermesinden endişe edildiğine dikkat çekilmiştir. Ancak şartların değişmesinin ardından bu gerekçenin yeterli olmadığı düşünülerek bunun ilahî bir sır olduğu, mü'minler için imtihan vesilesi teşkil ettiği, üzerinde fikir yürütül-

¹⁰¹ Saduk, *Kemalu'd-Din*, s. 259-260.

¹⁰² Nevbahti, *Fıraku'ş-Şia*, s. 96 vd.

¹⁰³ Nesiryan, Yedullah, "Şiiliğin İran'da Gelişmesi ve Resmi Mezhep Oluşu", Doktora Tezi, AÜİF, Ankara 1970-1971, s. 27; Üzüm, "Tarihten Günümüze Şia'nın Mehdi İnancı", *Yeni Ümit Dergisi*, LXXV, 59.

memesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁴ İmamiyye'ye göre Allah, On İkinci İmam Muhammed b. Hasan el-Askeri'ye küçük yaşta iyiyi kötüden ayırt etme gücünü ve hikmeti bahşetmiştir. Yahya Peygamber gibi âlemlere ibret kılmış, İsa'ya beşikte peygamberlik verdiği gibi ona da çocuk yaşta imamlık vermiştir. O, işleri silahla düzelterek, gerçek iman devletini kuracaktır. Onun gaybeti ve kuracağı devletle ilgili haberler aslında o daha doğmadan önce bildirilmiştir.¹⁰⁵

Şia'da mehdinin ortaya çıkacağı yıl ve yerle ilgili çok farklı rivayetler yer almaktadır. Esasen onun zuhuru ile ilgili olarak vakit tespit etmek yasaklanmış olmakla birlikte, rivayetlerde genel ifadeler kullanılarak, mesela, bir, üç, beş, yedi, dokuz gibi tek sayılı senelerde ortaya çıkacağı, Ramazan ayının yirmi üçüncü gecesinde yahut Nevruz gününde yahut Hz. Hüseyin'in şehit edildiği on Muharrem aşure günü gibi işaretler verilmiştir. Zuhur yeri ile ilgili olarak da Mekke'de rükün ve makam arasında ortaya çıkacağı, orada namaz kılacağı, daha sonra Kufe'ye geleceği ve orada ne kadar köle varsa hepsini azat edeceği, yolda karşısına çıkacak bütün düşmanlarını yeneceği belirtilmiştir. Zuhur ettikten sonra Mehdi'nin yeryüzünde kuracağı hâkimiyet müddeti ile ilgili olarak da farklı rivayetler ortaya konulmuştur. Meselâ bunların birisinde onun her bir yılı on yıl kadar uzun olan yedi sene süreceği, başka bir rivayette Ashab-ı Kehf'in mağarada kaldıkları süre olan 309 yıl olacağı, diğer bir rivayette de 322 yıl devam edeceği kaydedilmiştir.¹⁰⁶

Mehdi'nin nasıl olup da bir insanın ömründen yüzlerce yıl fazla bir zamandır yaşadığına dair itiraza Şii âlimler, bunun imkânsız olmadığını çünkü Peygamberlerin de bazılarının çok uzun yaşadığına dair rivayetleri zikrederek cevap vermişlerdir. Onlara göre, Peygamberlerin olağanüstü ve mucizevî olaylarına inanan insanların, imamların da bunları gerçekleştirebileceğine inanmaları gerekir.

¹⁰⁴ Saduk, *Kemalu'd-Din*, s. 479-482; Meclisi, *Bihâru'l-Envâr*, LII, 90-100; Üzüm, "Tarihten Günümüze Şia'nın Mehdi İnancı", *Yeni Ümit Dergisi*, LXXV, 59.

¹⁰⁵ Hairî, Şeyh Fazlullah, *Min Müsnedi Ehli'l-Beyt*, Müessesetu'z-Zehra, London 1987, s. 142; İlhan, "Şia'da Usulu'd-Din", *Şiilik Sempozyumu*, s. 423;

¹⁰⁶ Öz, Mustafa, *İmâmiyye Şiası'nda Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, İstanbul 1995, s. 83-86; Üzüm, "Tarihten Günümüze Şia'nın Mehdi İnancı", *Yeni Ümit Dergisi*, LXXV, 60.

Mehdi'nin uzun yaşamasının onun harikulade özelliğinden kaynaklandığını vurgulanır. İmamın gaybetinin, halka dini hükümleri ve hakikatleri açıklamak, halkı hidayete erdirmek görevlerine ters düştüğü yönündeki eleştiriye de, imamın bunları yerine getirmek için varlığının zorunlu olmadığı, onun batın yoluyla halkın ruhlarıyla da ilişki içinde bulunduğu şeklinde cevap verilmektedir. Öte yandan gaip de olsa mehdinin varlığı her zaman gereklidir.¹⁰⁷

Kaynaklarda mehdinin çıkacağına dair delillerden, vasıflarına ve geldiğinde okuyacağı hutbeye varıncaya kadar birçok bilgiye de yer verilmektedir. Bu itibarla İmamiyye'de mehdi düşüncesinin, ortaya çıkışından günümüze kadar canlı bir şekilde varlığını sürdürmekte olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Yeryüzünün imamsız olmayacağını iddia eden İmamiyye, son İmam Muhammed b. Hasan el-Askeri'nin mehdi olduğuna karar vermişse de On İkinci İmam'dan önce birçok kişiye mehdi gözü ile bakmıştır.¹⁰⁹ Mesela, İmami fırkalardan kabul edilen Muhammediyye'den Muğîre b. Said el-İclî'ye bağlı bir grup, Mehdi'nin Muhammed b. Abdillâh olduğuna, öldürülmeyip Necd yakınlarındaki Hacir dağında yaşadığına ve tekrar ortaya çıkması emredildiğinde gelip dünyaya hâkim olacağına inanmışlardır. Mekte'de Rukn ile Makam arasında kendisine bey'at edilecektir. Bunlar da düşman ordularını hezimete uğratacaklardır. Muhammed b. Abdillâh'ı beklemelerinden dolayı bunlara Muhammediyye denilmektedir.¹¹⁰

¹⁰⁷ Şeyh Saduk, *Kemalu'd-Din*, (Kum 1388), II, 231-235; Tabatabai, *İslam'da Şia*, s. 224-225.

¹⁰⁸ Bkz. el-Kazvini, Seyyid Muhammed Kazım, *el-İmamu'l-Mehdi mine'l-Mehdi ile'z-Zuhur*, Muessesetu'l-Vefa, Beyrut 1987, s. 41-112, 362-368, 500-502. İmamiyye'nin çoğunluğunun yaşadığı İran'da mehdi inancının canlılığını günlük yaşamda da görmek mümkündür. Her yıl Mehdi'nin doğum gününde kutlama törenleri yapılmakta, şehirlerin her tarafına ortaya çıkması için Mehdi'yi davet eden resimler ve posterler asılmakta, dini törenlerde bu yönde acıklı davet sloganları atılmaktadır.

¹⁰⁹ Bazılarına göre ise Beşinci İmam Muhammed el-Bakır (114/732) Mehdi'dir. Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 43, 45; Şehristani, *Milel ve Nihal*, s. 153.

¹¹⁰ Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 42.

Netice olarak mehdi inancı, imamet öğretisi ve imamet tarihinin nihayete ermesidir. Şii düşünceye göre Peygamberlik, Hz. Muhammed ile son bulmuştur, ancak sürmekte olan velayetin mührü ikilidir. Umumi velayetin mührü birinci imamda, önceki dinlerin de batınlarının batını olan velayetin mührü de On İkinci İmam'dadır.¹¹¹ Gaip imamın var oluşu, anlamı ve biçimi üzerinde düşünen şeyhi okulu âlimleri, imamı Hurkalya (Mani dinindeki "Işık Arzı"-Terra Lucida) arzında görmeyi, onu gerçekte bulunduğu yerde görmek olarak kabul etmişlerdir. Bu onu somut ve duyular üstü bir evrende, böyle bir evrenin algılanmasına özgü olarak görmektir. Bu düşünce Şeyhlik akımının meydana getirdiği bir tür gaybet fenomenolojisidir.¹¹² Dolayısıyla burada mani dinindeki "Işık Arzı" düşüncesinin etkisini görmek mümkündür. Diğer taraftan gaip imamın geliştiği konusundaki belirsizlik, aynı zamanda insanların gaip imamın zuhuruna yönelik ümidini ortaya çıkarmaktadır. Bu paradoksal düşüncenin temelinde yatan, ruhların önceden var oluşu, kıyamet, eşyanın değişimi ve dönüşümü gibi düşünceler eski Zerdüşt dönemi İran'ın ahlak felsefesinin de konularıdır.¹¹³

Şia'nın mehdi anlayışının fikhî, siyasi ve toplumsal hayatta birtakım problemlerin ortaya çıkmasına neden olduğunda şüphe yoktur. Özellikle mehdinin zuhurunun Zerdüştlük ve Maniheizm'de olduğu gibi "*yeryüzünün kötülüklerle dolmuş olmasına*" bağlanması ferdi ve sosyal sorumluluğu ikinci plana iten bir psikolojinin oluşmasına ve bu tür düşünceye sahip çevrelerin teşekkülüne imkân sağlamıştır.¹¹⁴ Ayrıca Mehdi'nin gizlenmesinden bu yana geleceği günü nasıl beklediği, halen nasıl yaşamakta olduğu düşüncesi ve

¹¹¹ Corbin, Henry (1903-1978), *İslam Felsefesi Tarihi I*, çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 2001, s. 140-141.

¹¹² Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi I*, s. 144.

¹¹³ Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi I*, s. 146.

¹¹⁴ Üzüm, "Tarihten Günümüze Şia'nın Mehdi İnancı", *Yeni Ümit Dergisi*, LXXV, 61.

kendi yerine vekâlet edecek kişiyi nasıl seçtiği konuları da Şii mehdi düşüncesinin cevaplanması zor soruları olarak görülmektedir.¹¹⁵

SONUÇ

Kanaatimizce Şia'da mehdi inancının oluşmasında Fars kültürünün önemli bir etkisi vardır. Çünkü Müslümanlar fetihlerle artan nüfusla birlikte dini siyasi birçok problemle karşı karşıya kaldılar. Hz. Muhammed'den sonra bir peygamber gelmeyeceği de nas ile bildirilince Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar kendilerini sıkıntılarından kurtaracak, Peygamberin boşluğunu doldurabilecek peygamber kadar karizmatik bir karaktere ihtiyaç duymaya başladılar ve bu boşluğu da mehdi olarak isimlendirdikleri kişilikle doldurdular. İslam öncesi İran coğrafyasının alt kültürünü oluşturan eski Fars dinlerine ait birtakım inanışlar da bu düşüncenin ortaya çıkması için doğal bir zemin oluşturuyordu.

Şia'da mehdi inancının ortaya çıkışında İran kültüründen gelen en önemli etki hiç şüphesiz, İslam'dan önce yaklaşık bin yıllık bir süreyle İranlıların dini olan ve düalizmin inanç esasının merkezini oluşturduğu Zerdüştlükteki kurtarıcı düşüncesidir. Zira Zerdüş, bir kurtarıcının geleceğini ve onun emri altında ışık güçlerinin tam bir zafer kazanacağını söylüyordu. Zerdüştlüğün kurtarıcı karakteri Saoşyant, Şii öğretisindeki mehdi inancının oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Aynı şekilde Maniheizm de İsa Mesih karakterine büründürdüğü *Işık Elçisi*'nin dünyaya tekrar dönerek kötülere galip geleceğini ve böylece iyilikle kötülüğün mücadelesinin tamamlanmış olacağını vaz etmekteydi. İslam ve Zerdüştlüğün itikatları ve öğretilerinin mukayesesi göstermektedir ki mehdilik konusu bu iki din arasındaki ortak inançlardandır. Zerdüştlük ve Maniheizm'deki kurtarıcı karakterler, Şia'da mehdi adıyla ortaya çıkmaktadır.

---

¹¹⁵ Şeriati, *Bekleyiş Karşı Tepki Dini*, s. 19-22, 24; Yavuz, Y. Şevki, "İmamiyye'nin Usulü'd-Dine İlişkin Görüşleri", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlimi Neşriyat, İstanbul 1993, s. 680.

KAYNAKLAR

- Abdülhamid, İrfan, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*,
çev. M. Saim Yeprem, Marifet Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul
1994.
- Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Mektebetu'n-Nehzati'l-Mısriyye, Beşinci
Baskı, Kahire 1956, III.
- Almaz Ahmet-Pelin Batu, *Geçmişten Günümüze Yahudilik Tarihi*,
Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2007.
- Alusi, Ebu'l-Fazl Şihabuddin Seyyid Muhammed (127/744),
Ruhu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani, Beyrut
trz., XX.
- Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed
(429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne'l-Fırak)*,
çev. Ethem Ruhi Fıglalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara
1991.
- Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed
(429/1037), *Kitabu Usuli'd-Din*, Matbaatu'd-Devlet, İstanbul
1928.
- Benli, Yusuf, *Fars-Şia İlişkisi (H. II. Asır)*, Nehir Yayıncılık, Malatya
2006.
- Biruni, Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed (362-440/973-1048),
el-Asaru'l-Bakiyye ani'l-Kuruni'l-Haliyye, tah. Perviz Ezkai,
Miras-ı Mektub Yayınları, Tahran 2002.
- Bozan, Metin, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*,
İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2009.
- Buhari, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğire
el-Cu'fi (256/870), *el-Camiu's-Sahih*, "Kitabu'l-Fiten", Daru
İhyai't-Turasi'l-Arabi, İkinci Baskı, Beyrut 1981, XXIV.
- Bulut, Halil İbrahim, "Şii Fırkalarda Gaybet ve Ric'at Anlayışı",
İslamiyat Dergisi, Ankara 2004, VIII/1, 139-156.
- Bulut, Halil İbrahim, "İlk Dönem İmami Kaynaklarda Gaybet
Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,
Sivas 2004, Cilt VIII/2, 49-68.

- Bulut, Halil İbrahim, “Şeyh Müfid ve İmamiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2005, IX/1, 178-179.
- Büyükkara, Mehmet Ali, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.
- Corbin, Henry (1903-1978), *İslam Felsefesi Tarihi I*, çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 2001.
- Daftary, Farhad, *İsmaililer Tarih ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Doğan, İsa, “Zeydiyye Mezhebi”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şülik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993.
- Doğan, İsa, “Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu ve Kelami Görüşleri”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1987.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslam’da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, Şura Yayınları, İstanbul 2005.
- Eş’ari, Ebu’l-Hasen Ali b. İsmail b. Ebi Bişr İshak b. Salim (324/935), *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makalatu’l-İslamiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Fazlurrahman, *İslam*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara 1993.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, “Gaiib”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIII, 292.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, “Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1981, XXV, 179-214.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, “The Problem of Abd-Allah Ibn-Saba”, *AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1982, 379-390.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Yedinci Baskı, İstanbul 1995.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *İmamiyye Şiası*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1984.
- Fortescue, Adrian, “Docetism”, *Encyclopaedia of Religion end Ethics*, ed. James Hastings, Edinburgh 1994, IV.

- Günaltay, M. Şemseddin, *İran Tarihi I En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948.
- Hacaloğlu, Haluk, *Zerdüşt 'Ahura Mazda'*, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1995.
- Hairi, Şeyh Fazlullah, *Min Müsnedi Ehli'l-Beyt*, Müessesetu'z-Zehra, London 1987.
- Hakyemez, Cemil, "Mehdi Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, Çorum 2004, III, 127-144.
- Hakyemez, Cemil, "On İkinci İmam'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı", *Marife Dergisi*, Konya 2008, VIII/III, 9-25.
- Hakyemez, Cemil, *Şia'da Gaybet İnanıcı ve Gaib Onikinci İmam*, İsam Yayınları, İstanbul 2009.
- Halisi, Muhammed b. Muhammed, *İhyau's-Şeria fi Mezhebi's-Şia*, Matbaatu'l-Mearif, Bağdat 1951.
- Hasan b. Muhammed, *Kitabu'l-İrca*, çev. Sönmez Kutlu, "İlk Mürcii Metinler ve Kitabu'l-İrca" adlı makale içinde, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1997, XXXVII, 317-331.
- Haseni, Haşim Maruf, *Usulu't-Teşeyyu'*, Daru'l-Kalem, İkinci Baskı, Beyrut trz.
- Himyeri, Ebu Said Neşvan (573/1177), *el-Hûru'l-Ayn*, tah. Kemal Mustafa, Mektebetu'l-Hanci, Mısır 1948.
- Hitti, Philip, *Tarihu'l-Arab*, Dördüncü Baskı, Daru'l-Keşşaf, Beyrut 1965, I.
- <http://www.avesta.org/ka/yt13sbe.htm#section28> (13.09.2010).
- <http://www.avesta.org/ka/yt19sbe.htm> (13.09.2010).
- <http://www.avesta.org/vendidad/vd19sbe.htm#section1a> (13.09.2010).
- <http://www.avesta.org/yasna/yasna.htm#y13> (13.09.2010).
- <http://www.avesta.org/yasna/yasna.htm#y54> (13.09.2010).
- <http://www.avesta.org/yasna/yasna.htm#y9> (13.09.2010).
- İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, I.

- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelusi ez-Zahiri (456/1064), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Daru'l-Marife, Beyrut 1975, II.
- İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni (168-230/784-845), *et-Tabakatu'l-Kubra*, Daru Beyrut, Beyrut 1957, V.
- İbrahim, Ali Rıza, *Mehdeviyyet der İslam ve Din-i Zertušt*, İntişarat-ı Baz, Tehran 1381/2003.
- İlhan, Avni, "Gaybet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIII, 410-412.
- İlhan, Avni, "Kütübü Sittedeki Hadislere Göre Mehdilik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1992, VII, 101-124.
- İlhan, Avni, "Şia'da Usulu'd-Din", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993.
- İlhan, Avni, *Mehdilik*, Beyan Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1993.
- İsferayini, Ebu'l-Muzaffer (471/1078), *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizu'l-Fırkati'n-Naciyeti ani'l-Fıraki'l-Halikin*, tah. Kemal Yusuf el-Hut, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1983.
- Kazvini, Seyyid Muhammed Kazım, *el-İmamu'l-Mehdi mine'l-Mehdi ile'z-Zuhur*, Muessesetu'l-Vefa, Beyrut 1987.
- Kim, Young Oon, *World Religions -Living Religions of The Middle East-*, İkinci Baskı, New York 1982, I.
- Kohlberg, Etan, "İmamiyye'den İsnâaşeriyye'ye", çev. Cemil Hakyemez, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 3, Çorum 2005, V, 288-301.
- Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrifi Abdullah İbn Sebe Meselesi*, Arastırma Yayınları, Ankara 2005.
- Kramer, S. N., *Tarih Sumer'de Başlar*, çev. Muazzez İlmiye Çığ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- Kuleyni, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak (329/940), *Usul-i Kafi*, çev. Vahdettin İnce, Daru'l-Hikem, İstanbul 2002, I.
- Kummi, Said b. Abdillan Ebi Halef el-Eş'ari (301/913), *el-Makalat ve'l-Fırak*, yay. Muhammed Cevad Meşkur, Tahran 1963.

- Kutlu, Sönmez, “İlk Mürcii Metinler ve Kitabı’l-İrca”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1997, XXXVII, 317-331.
- Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2008.
- Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Anka Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 2001.
- Küçük, Abdurrahman, “Türkiye’de Dinler Tarihi Sahasına Yönelik Yapılacak Çalışmalar Üzerine Düşünceler”, *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Kardeşler Matbaası, Samsun 1992.
- Makrizi, Takiyyuddin Ebi’l-Abbas Ahmed b. Ali (845/1441), *el-Mevaizu ve’l-İtibar bi Zikri’l-Hitati ve’l-Âsar*, Daru Sadır, Beyrut trz., II.
- Margoliouth, D. S., “Mahdi”, ed. James Hastings, *Encyclopaedia of Religion end Ethics*, Edinburgh 1994, VIII.
- Meclisi, Şeyh Muhammed Bakır, (1616-1698) *Biharu’l-Envar el-Camiatu li Dureri Ahbari’l-Eimmeti’l-Athar*, Muessesetu’l-Vefa, İkinci Baskı, Beyrut 1983, LII.
- Mesudi, Ebu’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957), *Mürucu’z-Zehab ve Meâdinu’l-Cevher*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetu’t-Ticariyyeti’l-Kübra, Mısır 1958, IV.
- Mottahedeh, Roy, *Peygamberin Hırkası İran’da Din ve Politika Bilgi ve Güç*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- Müslim, Ebu’l-Huseyn Muslim b. el-Haccac el-Kuşeyri (261/875), *el-Camiu’s-Sahih*, “Kitabu’l-Fiten”, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabi, Beyrut 1972, IV.
- Nesiryan, Yedullah, “Şiiliğin İran’da Gelişmesi ve Resmi Mezhep Oluşu”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1970-1971.
- Nevbahti, Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa (310/922), *Fıraku’ş-Şia*, tah. H. Ritter, İstanbul 1931.

- Nuri, Allame Mirza Huseyn, *Cennetu'l-Me'va*, (Şeyh Muhammed Bakır el-Meclisi, *Biharu'l-Envar el-Camiatu li Dureri Ahbari'l-Eimmeti'l-Athar*, Muessesetu'l-Vefa, İkinci Baskı, Beyrut 1983, LII içinde).
- Onat, Hasan, "İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kuran'ın Rolü", *I. Kur'an Sempozyumu Tebliğler-Müzakereler*, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze Şülik ve Kolları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011.
- Öz, Mustafa, *İmâmiyye Şiası'nda Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, İstanbul 1995.
- Purdavud, İbrahim, *Ferhengi İran-ı Bastan*, İntişarat-ı Esatir, Çap-ı Dovvom, Tehran 1386.
- Rudolph, Kurt, "Maniheizm", çev. Musatafa Bıyık, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2002, I, 378-393.
- Sarıkaya, M. Saffet, "İslam'da Mehdi İnancına Dair", *İslam Dergisi*, Temmuz 1996, CLV, 25-28.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem, "Mecusi Dininde Mehdi İnancı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 1986, VII, 1-7.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Dördüncü Baskı, Isparta 2002.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, Sidre Yayınları, Samsun 1997.
- Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekr Ahmed (469/1076-548/1153), *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Şeriati, Ali, *Bekleyiş-Karşı Tepki Dini*, Nüans Yayınevi, Ankara 1991.
- Şeyh Müfid, Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'man (336/948-413/1032), *Evailu'l-Makalat fi'l-Mezahibi ve'l-Muhtarat*, yay. Mehdi Muhakkık, İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng, Tahran 1382.

- Şeyh Saduk, Ebu Cafer Muhammed b. Ali b. el-Huseyn İbn Babeveyh el-Kummi (381/991), *Kemalu'd-Din ve Temamu'n-Nime*, Muessesetu'n-Neşri'l-İslami, Kum 1985 ve İntişarat-ı Mescid-i Mukaddes Çemkeran, Kum 1388.
- Tabatabai, Allame Seyyid Muhammed Hüseyin, *İslam'da Şia*, Haz. Bahri Akyol, İslami Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme Yayın Müdürlüğü, yy. 1998.
- Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi Giriş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1961.
- Topaloğlu, Fatih, “Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2010.
- Tucker, William F., “Asiler ve Gnostikler: el-Muğire İbn Sa'id ve Muğiriyye”, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982, V, 203-216.
- Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. el-Hasan (460/1067), *Kitabu'l-Gaybe*, tah. İbadullah et-Tahrani el-Kebir-Ali Ahmed Nasih, Muessesetu'l-Maarifi'l-İslami, Kum 1990.
- Utum, Muhammed Abdulkerim, en-Nazariyyetu's-Siyasiyyetu'l-Muasiratu li's-Şiati'l-İmamiyyeti'l-İsna Aşeriyye, Daru'l-Beşir, Amman 1988.
- Üzüm, İlyas, “Tarihten Günümüze Şia'nın Mehdi İnancı”, *Yeni Ümit Dergisi*, Ocak-Mart 2007, LXXV, 58-61.
- Vloten, Gerlof Van (1866-1903), *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.
- Yavuz, Y. Şevki, “İmamiyye'nin Usulü'd-Dine İlişkin Görüşleri”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993.
- Yönem, Ahmet, “Mehdilik Fikri ve Müslümanlar Arasındaki İlk Tezahürleri”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998.